

e-ISSN: 2148-0494

Dergiabant

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2
(Kasım/November 2022)

el-Muharrerü'l-Vecîz'in Kaynakları, Nüshaları, Neşirleri ve Hakkında Yapılan Bilimsel Çalışmalar

The Sources, Manuscripts and Publications of *al-Muḥarrar al-Wajîz* and Scientific Studies About It

Enes Büyük

Doç. Dr., Samsun Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

Assoc. Prof. Dr., Samsun University,
Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir
Samsun/Turkey

enesby_55@outlook.com
orcid.org/0000-0002-9619-9450

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 16 Ağustos 2022

Date Received: 16 August 2022

Kabul Tarihi: 08 Kasım 2022

Date Accepted: 08 November 2022

Yayın Tarihi: 30 Kasım 2022

Date Published: 30 November 2022

Yayın Sezonu: Güz

Publication Season: Autumn

<https://doi.org/10.33931/dergiabant.1162965>

İntihal/Plagiarism

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Atıf/Cite as

Büyük, Enes. "el-Muharrerü'l-Vecîz'in Kaynakları, Nüshaları, Neşirleri ve Hakkında Yapılan Bilimsel Çalışmalar". *Dergiabant* 10/2 (Kasım 2022), 395-420.
<https://doi.org/10.33931/dergiabant.1162965>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Bolu,
14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

***el-Muharrerü'l-Vecîz*'in Kaynakları, Nüshaları, Neşirleri ve Hakkında Yapılan Bilimsel Çalışmalar**

Öz

Müslümanların, yaklaşık 800 yıl boyunca hâkimiyeti altında kalan Endülüs'te (İber Yarımadasında) birçok İslâm alimi yetişmiştir. Onlardan biri hem fıkıh hem de tefsir alanında öne çıkan İbn Atıyye'dir. Tefsiri *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* daha ilk yazıldığı yıllarda şöhrat bulmuştur. Bunun nedenlerinden biri tefsirin kapsamlı olması ve inceleme (tahkik) içermesidir. Müfessir, tefsirde birçok farklı alanın literatüründen yararlanmıştır. Bu alanların başında tespit edilebildiği kadarıyla dilbilim, tefsir, hadis ve Mâlikî fıkıhı gelmektedir. Makalede İbn Atıyye'nin hangi alanlara dair kaynaklardan yararlandığı, kaynakları nasıl kullandığı araştırma konusu edilmiştir. *el-Muharrer*'in temel tefsir kaynakları arasında Taberî, Mehdevî ve Nakkâş'ın tefsirleri yer almaktadır. İbn Atıyye bilgi aktarırken kitapların isimlerinden ziyade müellif isimlerini zikretmiştir. Bununla birlikte makalede tefsirin günümüze ulaşan nüshaları, neşirleri ve geçmişten günümüze kadar onun hakkında yapılan bilimsel çalışmalara dair bilgiler verilmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bilindiği kadarıyla tefsirin müellif nüshası günümüze ulaşmamış ve tefsiri neşreden muhakkiklerin hiçbiri tüm mevcut nüshaları titiz bir şekilde incelememiştir. Buna rağmen en ilmi neşrin üçüncü Katar neşri olduğu görülmektedir. Klasik dönemde Fas, Mısır ve Türkiye gibi bölgelerde daha yaygın olduğu anlaşılan tefsir bazı ihtisar ve cem' çalışmalarına konu olmuştur. Çağdaş dönemde ise tefsire yönelik ilgi artmış, tefsiri çeşitli açılardan inceleyen ve başka tefsirlerle mukayese eden farklı dillerde birçok akademik çalışma yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İbn Atıyye, el-Muharrer, Kaynak, Bilimsel çalışmalar.

The Sources, Manuscripts and Publications of *al-Muḥarrar al-Wajîz* and Scientific Studies About It

Abstract

Many Islamic scholars grew up in Andalusia (Iberian Peninsula), which was under the domination of Muslims for about 800 years. One of them is Ibn 'Atiyya who is prominent in both fiqh and tafsir. His tafsir, *al-Muḥarrar al-wajîz fî tafsîr al-Kitâb al-'Azîz*, gained fame in the years when it was first written. One of the reasons for this is that tafsir is comprehensive and includes examination (taḥqîq). In Tafsir, the exegete has benefited from the literature of many different fields. As far as can be determined, linguistics, tafsir, ḥadîth and Mâlikî fiqh are at the forefront of these fields. In the article have been researched that Ibn 'Atiyya benefit from sources on which areas and how he uses sources. Among the main tafsir sources of *al-Muḥarrar* are the tafsirs of al-Ṭabarî, al-Mahdawî and al-Naqqâsh. While transferring information, Ibn 'Atiyya mentioned the names of the authors rather than the names of the books. In addition, in the article, information about the extant manuscripts of this tafsir, its publications and scientific studies about it from past to present are given and evaluated. As far as is known, the author's manuscript of the tafsir did not survive and none of the publishing editors of the tafsir examined all existing manuscripts meticulously. However, it seems that the most scholarly publication is the third Qatar publication. In the classical period, the tafsir, which was understood to be more common in regions such as Morocco, Egypt and Turkey, has been the subject of some abbreviation and combination (jam') studies. In the contemporary period, interest in this tafsir has increased, and in different languages many academic studies, which examined the tafsir from various aspects and comparing it with others, have been done.

Keywords: Tafsir, Ibn 'Atiyya, al-Muḥarrar, Source, Scientific studies.

Giriş

İlk dönemlerden beri İslâmiyetin yayıldığı birçok bölgede tefsir faaliyeti aktif bir şekilde sürdürülmüştür. Tefsirin yaygınlaştığı ve önemli müfessirlerin yetiştiği bölgelerden biri de Endülüs olmuştur. Bölgede önem verilen İslâmî ilimlerden biri olarak tefsir sahasında Yahyâ b. Sellâm (200/815), Bakî b. Mahled (276/889), Mekkî b. Ebî Tâlib (437/1045), Mehdevî (430/1038), Zehrâvî (431/1039), Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (543/1148) ve İbn Atıyye (ö. 541/1147) gibi isimler öne çıkmıştır.

Endülüs tefsir geleneğinin önemli bir halkasını temsil eden İbn Atıyye'nin yazdığı *el-Muharrer* daha ilk yazıldığı zaman diliminde hızlıca yayılmış ve geniş bir teveccüh kazanmıştır.¹ Tefsirin önemine sonraki kaynaklar ayrıca dikkat çekmiştir. Örneğin İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Cüzey (ö. 741/1340), Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ve İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi âlimler İbn Atıyye'yi, *el-Muharrer*'de önceki kaynakların bilgilerini özetlemesi ve düzeltmesi, bunlar içinden doğruya en yakın olanı araştırması, tefsirinin içerdiği bilgilerle daha kapsayıcı ve daha özlü olması, Ehl-i sünnet'in görüşlerine bağlı kalması² ve bid'at görüşlere yer vermemesi bakımından övmüşlerdir.³ Bu özellikleriyle *el-Muharrer*'e hem klasik hem de çağdaş dönemde ilgi gösterilmiştir. Bu ilginin nedenlerinden birinin, ulemânın da belirttiği üzere onun önceki birikimi tahkik süzgecinden geçirerek özetlemesi, diğer bir ifadeyle tahkike dayalı kapsamlı bir tefsir olmasıdır, denebilir. Onun çeşitli ilimlere dair önceki telif türlerinden yararlanarak tefsirini kaleme alması tefsirde hangi kaynaklardan beslendiği ve hangilerini temel kaynak olarak benimsediği sorusunu önemli hale getirir. Nitekim bu soruya verilebilecek cevaplar tefsirin, tefsir tarihindeki beslendiği ilmi geleneğe ve bunlar içinde nereye yerleşebileceğine dair fikir verecektir. Haliyle *el-Muharrer*'in kaynakları ve İbn Atıyye'nin kaynak kullanımı bu makalede ele alınan konulardan birini oluşturmaktadır. Bununla birlikte *el-Muharrer*'e günümüzde gösterilen ilgi ve ona yönelik akademik çalışmalar onun neşirleri, baskıları ve hakkında geçmişten günümüze dek yapılan bilimsel çalışmalara dair bilgi verilmesine ihtiyaç duymaktadır. Sözcüme, görebildiğimiz kadarıyla *el-Muharrer* hakkında yapılan birçok bilimsel çalışmada tefsirin Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye neşri esas alınmaktadır. Bunun ve diğer neşirlerin özelliklerine, sorunlarına ve ilmi yetkinliklerine dair yapılacak araştırma alana katkı sağlayacaktır.

Günümüzde *el-Muharrer* hakkında birçok doktora ve yüksek lisans düzeyinde tez, makale ve kitap çalışması yapılmıştır. Bunların bazıları tefsirin kaynakları hakkında bilgi vermektedir. Ancak inceleme imkânı bulduklarımızın bazıları, tefsirin kimi kaynaklarına

-
- ¹ Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk: Dâru Ya'rub, 2004), 2/176; Ebû Muhammed Abdülhak b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Heyet (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2015), 1/80.
 - ² İbn Atıyye'ye yönelik i'tizâl eleştirisi ve bunun sorunlu oluşuna dair bk. Abdülvehhâb Abdülvehhâb Fâyid, *Menhecü İbn Atıyye fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kâhire: el-Hey'etü'l-Âmme li Şuûni'l-Matâbi'i'l-Emriyye, 1973), 219-262.
 - ³ Takıyüddin İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, thk. Adnan Zarzûr (b.y., 2. Baskı 1972), 90; Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, thk. Ali b. Hamed es-Sâlihî (Mekke: Dâru Tayyibe, 2018), 1/91-92; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 1/113; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/176; Muhammed el-Fâdil b. Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlüh* (b.y., 1970), 63-64.

yer vermediği⁴ gibi bazıları da tespit edilen kaynaklar içinde yanlış bilgiler sunmaktadır. Örneğin İbn Atıyye'nin kendisinden bilgi aktardığı İbnü'l-A'râbî ismi kimi çalışmalarda İbnü'l-Arâbî şeklinde yazılmış ve müfessir Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) olarak zikredilmiştir.⁵ Doğrusu bu isimle Ebû Abdullah İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846) kastedilir.⁶ Bir diğer örnek İbn Atıyye'nin *Nazmü'l-Kur'ân* adlı kitabına atıf yaptığı Cürçânî'nin kimliği ile ilgilidir. Bu isim Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471-1078-79) ile karıştırılmıştır.⁷ Halbuki tefsirde onunla Ebû Ali el-Cürçânî (ö. 400/1009'dan önce) kastedilir.⁸ Bununla birlikte bu çalışmaların çoğu tefsirin tüm neşirleri ve bilimsel çalışmaları hakkında ya hiç ya da yeterli düzeyde bilgi vermemektedir. Makalenin bu hususlardaki eksikliği ikmal edeceği umulmaktadır. Makalede *el-Muharrer'*le ilgili bilgiler verilirken tefsirin 2015 Katar baskısı dikkate alınmaktadır.

1. *el-Muharrer'*in Kaynakları ve İbn Atıyye'nin Kaynak Kullanımı

İbn Atıyye'nin tefsirde kaynak kullanımı çeşitlilik bakımından geniş bir yelpazeye sahiptir. Bu kaynakları çeşitli ilim dallarına göre tasnif etmek daha açıklayıcı bir işleve sahip olacaktır. Bununla birlikte kaynakların sıralamasında müelliflerin vefat tarihlerinden ziyade tefsirde en fazladan en aza doğru onlara yapılan yaklaşık atıf sayılarına itibar edilecektir. Bu durum tefsirin temel ve tali kaynaklarına dair görece bir fikir verebilir.

İbn Atıyye'nin *el-Muharrer'*de en fazla yararlandığı tefsir kaynağının Taberî'nin (s. 310/923) *Câmiu'l-beyân*'ı olduğu anlaşılmaktadır. Tefsirde Taberî'ye doğrudan 800'den fazla atıf yapmaktadır. Bunun dışında İbn Atıyye diğer tefsir ve Kur'an ilimleri kaynakları arasında Ebû İshâk ez-Zeccâc'a (ö. 311/923) (*Meâni'l-Kur'ân*), Ebû Bekir en-Nakkâs'a (351/962) (*Şifâu's-sudûr*), Mekki b. Ebû Tâlib'e (ö. 437/1045) (*el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*), Ebû'l-Abbâs el-Mehdevî'ye (ö. 440/1048-49 [?]) (*et-Tafsîlü'l-câmi*⁹), Ebû Ubeyde'ye (ö. 209/824 [?]) (*Mecâzû'l-Kur'ân*), Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ'ya (ö. 207/822) (*Meâni'l-Kur'ân*), Sa'lebî'ye (ö. 427/1035) (*el-Kesf ve'l-beyân*),¹⁰ Zehrâvî'ye (ö. 431/1039) (*Kitab-ı Kebîr*), Ahfeş'e (ö. 215/830 [?]) (*Meâni'l-Kur'ân*), Nehhâs'a (338/950) (*Meâni'l-Kur'ân*), Yahya b. Sellâm'a (ö. 200/815) (*Tefsîru Yahya*), Mâverdî'ye (ö. 450/1058) (*en-*

⁴ Bk. Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye*, 95-127; Abdüsselam Muhammed Ebû Sa'd, *et-Tefsîrû'l-fikhî inde İbn Atıyye* (Trablus: Cem'iyetü'd-Da've, 2003), 85-248; Enes Erdim, *Zemahşerî ve İbn 'Atıyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 24-27; İdris Erdem, *İbn 'Atıyye'nin "el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 60-71; Yasir Adel Zaynal Albayati, *Tefsirde Bağlam (Siyak) ve el-Muharrerü'l-Veciz Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 36-40; Rifat Ablay *Endülüs Tefsir Geleneğinde Kiraat: İbn Atıyye Örneği* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 63-75.

⁵ Bk. Mustafa Şentürk, *Kur'ân'ın Şii ve Sünnî Yorumu -İbn Atıyye ve Tabresi Örneği-* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 106.

⁶ İbn Atıyye onun görüş ve şiir rivayetlerini Gulâmü Sa'leb'in *Yâkûtetü's-sırât'*ından nakleder. Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/508.

⁷ Şentürk, *Kur'ân'ın Şii ve Sünnî Yorumu*, 107; Arslan Karaoğlan, *el-Muharraru'l-Vecîz ile Fethu'l-Kadîr Adlı Tefsirlerin Mukâyesesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 41. Bu tarz yanlış nispetler 3. dipnotta zikredilen çalışmalarda da mevcuttur.

⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/220.

⁹ Ya da İbn Atıyye Mehdevî'nin *et-Tahsil li-fevâ'idî Kitâbi't-Tafsîli'l-câmi' li 'ulûmi't-tenzil'*ini kullanmış olabilir. Bu, asıl tefsirin muhtasarıdır.

¹⁰ İbn Atıyye'nin Sa'lebî'ye doğrudan atıfları Kehf sûresinden itibaren başlar.

Nüket ve'l-uyûn), Mekki b. Ebû Tâlib'e (ö. 437/1045) (*Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*), Ebû Ali el-Cürcânî'ye (ö. 400/1009'dan önce) (*Nazmü'l-Kur'ân*), Abd b. Humeyd'e (ö. 249/863-64) (*et-Tefsîr*), Ebû Ubeyd'e (ö. 224/838) (*en-Nâsîh ve'l-mensûh*), Hibetullâh b. Selâme'ye (ö. 410/1019) (*en-Nâsîh ve'l-mensûh*), Gulâmü Sa'leb'in (ö. 345/957) *Yâkûtetü's-sırât*'ına,¹¹ İbn Kuteybe'ye (ö. 276/889) (*Te'vîlü müşkilü'l-Kur'ân*) ve İbn Fûrek'e (ö. 406/1015) (*Hallü'l-müşkilât*) doğrudan gönderme yapar.¹²

Tefsirin kıraat kaynaklarını Ebû Hâtîm es-Sicistânî (ö. 255/869) (*el-Kırâât*), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) (*el-Hücce li'l-kurrâi's-seb'a*), İbn Cinnî (ö. 392/1002)¹³ (*el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâât*), Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) (*Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'*, *el-Beyân fi 'addi âyi'l-Kur'ân*, *et-Teyssîr fi'l-kırâati's-seb'* ve *el-Muhtevî ale's-şevâzzi mine'l-kırâât*) gibi âlimler ve kıraat eserleri oluşturur.¹⁴

İbn Atıyye hadis ve hadis ilimleri için Buhârî (ö. 256/870) (*el-Câmi'u's-sahîh*), Müslim (ö. 261/875) (*el-Câmi'u's-sahîh*), İmam Mâlik (ö. 179/795) (*el-Muvatta'*), Ebû Dâvud (ö. 275/889) (*el-Musannef/es-Sünen*), Tirmîzî (ö. 279/892) (*el-Câmi'u's-sahîh/el-Musannef*), Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî (ö. 302/914) (*ed-Delâil fi garîbi'l-hadîs*), Nesâî (ö. 303/915) (*el-Musannef/es-Sünen*), İbn Müzeyn (ö. 259/873) (*Şerhu'l-Muvatta'*), İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) (*el-Müsned/el-Musannef*), İbn Sencer (ö. 258/872) (*el-Müsned*), Bâcî (ö. 474/1081) (*el-Müntekâ*), İbn Mâce (ö. 273/887) (*es-Sünen*), Saîd b. Mansûr (ö. 227/842) (*el-Musannef/es-Sünen*), Hayseme b. Süleyman (ö. 343/955) (*el-Müsned*), Kudâî (ö. 454/1062) (*Şihâbü'l-ahbâr*), Abdürrezzak b. Hemmâm (ö. 211/826-27) (*el-Musannef*), İbn Ebû Hayseme (ö. 279/892-93) (*et-Târîhu'l-kebîr*¹⁵), İbn Kuteybe (ö. 276/889) (*Garîbü'l-hadîs*) gibi âlimlerin kitaplarına başvurur.¹⁶

Tefsirin tarih kaynakları arasında ise İbn İshak (ö. 151/768) (*es-Sîre*), İbn Abdülber (ö. 463/1071), (*el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb*), İbn Hişâm (ö. 218/833) (*es-Sîretü'n-nebeviyye*), Vâkıdî (ö. 207/823) (*el-Megâzî*), Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820) (*el-Mesâlib ve'l-menâkib*),¹⁷ Halife b. Hayyât (ö. 240/854-55) (*et-Târîh*), Câhiz (ö. 255/869) (*Kitâbü'l-emsâr-Kitâbü'l-*

¹¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/508. İbn Atıyye bu esere atıf yaparken İbnü'l-A'râbî ismini zikreder. Kitap İbnü'l-A'râbî'ye değil Gulâmü Sa'leb'e aittir. İbn Atıyye'nin kaynak kullanımından bahsedeceğimiz ilerleyen kısımlarda buna değineceğiz.

¹² Her bir müellife ve kitabına dair örnek için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/412, 508, 565, 714; 2/208, 220, 263; 3/104, 153, 156, 190, 192; 4/290, 302, 552; 5/58, 140; 6/650; 7/167, 293, 361; 8/219; 9/461.

¹³ İbn Atıyye İbn Cinnî'yi çoğu zaman Ebu'l-Feth olarak zikreder.

¹⁴ Örnek için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/186, 254, 668; 2/121, 691; 4/587; 5/260; Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye*, 112.

¹⁵ İbn Atıyye'nin atıf yaptığı bu eser müellifin *Târîhu ruvvâti'l-hadis* eseri de olabilir.

¹⁶ Örnek için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/166, 176, 547, 715; 2/40, 316; 3/256, 294, 603; 4/225, 271, 478, 525; 6/387; 7/193, 320; 8/389; 9/88.

¹⁷ Bilinen kimi bibliyografya kaynaklarında en-Nadr b. Şümeyl'e *el-Mesâlib* adında bir eser nispet edilmez. (Bk. Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019), 166; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 13/101; İsmail Durmuş, "Nadr b. Şümeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2006), 32/281-282). Ancak Ebû Ubeyd el-Bekrî Nadr b. Şümeyl'in böyle bir kitabı bulunduğu ve kendi döneminde yaygın olduğundan bahsetmektedir. (Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Simtu'l-leâli fi şerhi Emâli'l-Kâli*, thk. Abdülaziz el-Meymenî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1935), 2/808) Bekrî'nin İbn Atıyye'yle neredeyse çağdaş olduğu dikkate alındığında İbn Atıyye'nin yaygın olan bu eserden doğrudan bilgi aktardığı söylenebilir.

büldân), Ebû Bekir Muhammed ez-Zebîdî (ö. 377/987) (*Tabakâtü'n-nahviyyîn*) ve İbrahim b. Kâsım el-Kayravânî (ö. 390/1000'den sonra) (*Acâibu'l-bilâd*) gibi âlimlerin eserleri görülür.¹⁸

Tefsirde dil meseleleri için Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) (*Kitâbü'l-'ayn*), Sîbeveyhi (ö. 180/796) (*el-Kitâb*), Müberred (ö. 286/900) (*el-Müktedab*), Ferrâ (ö. 207/822) (*Kitâbü'l-lügât*), Ebû Ubeyd (ö. 224/838) (*el-Garîbü'l-musannef*), Mufaddal ed-Dabbî (ö. 178/794 [?]) (*el-Mufaddaliyyât*), İbnü's-Sikkât (ö. 244/858) (*İslâhu'l-mantık*), İbn Kuteybe (ö. 27/889) (*Edebü'l-kâtib*), Zeccâcî (ö. 337/949) (*en-Nevâdir*),¹⁹ İbnü'l-Hayyât (ö. 320/932) (*el-Muknî' fî'n-nahv*), Gulâmü Sa'leb (ö. 345/957) (*el-Yevâkît*), Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) (*Zeylü'l-Emâlî*), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) (*el-İgfâl fî mâ egfelehû'z-Zeccâc mine'l-meânî, el-Mesâilü'l-Bağdâdiyyât ve el-Mesâilü'l-Halebiyyât*), İbn Fâris (ö. 395/1004) (*el-Mücmelü'l-lüga*), İbnü'l-Haddâd es-Serakustî (ö. 400/1009'dan sonra) (*Kitâbü'l-ef'âl*), Seâlibî (ö. 429/1038) (*Fikhu'l-lüga*), İbn Sîde (ö. 458/1066) (*el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*), Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094) (*Simtu'l-leâlî fî şerhi Emâli'l-Kâlî*) gibi âlimlerin kitapları kullanılır.²⁰

İbn Atıyye fıkıh ve usul konularında İbnü'l-Münzir'in (ö. 318/930 [?]) (*el-İşrâf 'alâ mezâhibi ehli'l-'ilm*), Taberî'nin (ö. 310/923) (*Latîfü'l-kavl fî ahkâmi şerâi'l-İslâm*), Cüveynî'nin (ö. 478/1085) (*et-Telhîs*) ve Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) (*et-Takrîb ve'l-irşâd fî usûli'l-fikh*) kitaplarına atıf yapar.²¹ Onun fıkıh kaynakları arasında Mâlikî fikhına dair eserler yoğunluktadır. İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ından hadisler aktarmasının yanı sıra fikhî meseleler bağlamında da yararlanır.²² Mâlikî fikhına dair yararlandığı diğer kaynaklar arasında Sahnûn'un (ö. 240/854) (*el-Müdevvenetü'l-kübrâ*), İbnü'l-Mevvâz'ın (ö. 269/883) (*el-Mevvâziyye*), İbn Habîb'in (ö. 238/853) (*el-Vâziha fî's-sünen ve'l-fikh*), Utbî'nin (ö. 255/869) (*el-Utbiyye*), İbn Abdülhakem'in (ö. 214/829) (*el-Muhtasar*),²³ Kadî Abdülvehhâb'ın (ö. 422/1031) (*et-Telkîn fî'l-fikhi'l-Mâlikî*), Ebû İshâk el-Cehdamî'nin (ö. 282/896) (*el-Mebsût*), İbnü'l-Cellâb'ın (ö. 378/988) (*et-Tefri' fî'l-mezhebi'l-Mâlikî*), İbn Ebû

¹⁸ Örnek için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/185-186, 725; 2/15, 541; 3/85, 264, 450; 5/28; 6/369.

¹⁹ İbn Atıyye bu kaynağa "Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî *Nevâdir*'inde anlattığına göre" şeklinde atıf yapar. (Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/312) Ancak Zeccâcî'nin kitapları arasında *Nevâdir* ismiyle bir eser görünmemektedir. (Bk. Cengiz Parlak, "Zeccâcî ve Arap Dilindeki Yeri", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 (2020), 85-97; Musa Yıldız, "Zeccâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/175-176) Ondaki ziyade hocası Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın böyle bir kitabından bahsedilmektedir. (Bk. Emrullah İşler, "Zeccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/174) Bu durumda birkaç ihtimalden bahsedilebilir. i) İbn Atıyye, hocasına ait olan eseri yanlışlıkla Zeccâcî'ye nispet etmiş olabilir. ii) Müstehsihler Zeccâc yerine Zeccâcî şeklinde yanlış yazmış olabilir. Tefsirin müellif nüshasının günümüze ulaşmış olmadığı bilinmediğinden bu durumu tetkik etmek olası görünmemektedir. iii) Ya da Zeccâcî'nin böyle bir eseri gerçekten vardır. Bu durumda bibliyografya kaynakları buna yer vermemiş olabilir. iv) İbn Atıyye *Nevâdir* adında başka bir dilbilimcinin kitabından Zeccâcî'nin aktarımına yer veriyor olabilir. Ancak bu ihtimal, eser isminin sonunda hû/onun zamirinin bulunmasından dolayı zayıftır.

²⁰ Örnek için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/519, 539, 495, 641, 708; 2/312, 343, 361, 708; 3/394; 4/578, 624; 5/240, 484, 695; 6/336; 9/349, 455.

²¹ Örnek için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/298; 2/17; 4/218; 5/517.

²² Doğrudan atıflar için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/547; 2/588; 3/100, 571; 6/701; 7/52.

²³ İbn Abdülhakem'in Muhtasar adıyla başlayan *el-Muhtasarü'l-kebîr fî'l-fikh*, *el-Muhtasarü'l-evsa' ve el-Muhtasarü's-sağîr* şeklinde üç kitabı vardır. İbn Atıyye hangisini kullandığını tasrih etmez. Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/672.

Zeyd'in (ö. 386/996) (*en-Nevâdir ve'z-ziyâdât*), Ebû Zeyd'in (ö. 258/872) (*Semâniyye*), İbn Abdûs'un (ö. 260/874) (*el-Mecmû'a*), Esed b. Furât'ın (ö. 213/828) (*el-Esediyye*) ve Muhammed el-Vakâr'ın (ö. 269/883) (*el-Muhtasar*) kitapları zikredilebilir.²⁴ İbn Atıyye ayrıca bazı Malikî fakihlerin, ismi belirsiz kitaplarından da yararlanır.²⁵

Kelamî meselelerde İbn Atıyye Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) (*Hidâyetü'l-müstersidîn ve'l-makne' fi usûli'd-dîn*), Cüveynî'nin (ö. 478/1085) (*el-İrşâd ilâ kavâtı'l-edilleti fi usûli'l-îtikâd ve eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*), Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) (*el-İktisâd fi'l-îtikâd*) ve Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) (*el-Akîde*)²⁶ kitaplarına başvurur.²⁷ Bunların dışında İbn Âtıyye meteoroloji, botanik ve mevâiz hususunda Zeccâc'ın (ö. 311/923) (*el-Envâ*), Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin (ö. 282/895) (*en-Nebât*) ve İbnü'l-Kallâs'ın (ö. 422/1030) (*Sübülü'l-hayrât*) kitaplarından faydalanır.²⁸ Babası başta olmak üzere dönemindeki alimlerden ve hocalarından da çeşitli konularda nakillerde bulunur.²⁹

Yukarıdaki tespitler İbn Atıyye'nin *el-Muharrer'* de çeşitli ilim dallarına dair birçok kaynaktan yararlandığını göstermektedir. Bu kaynaklar içinde dil ilimleri, tefsir ve hadis kaynaklarının çoğunlukta olduğu gözlemlenmektedir. Tefsir kaynakları içinde Taberî, Nakkâş, Sa'lebî, Mekkî b. Ebû Talib'in eserlerinde olduğu gibi selevî Kur'an'a dair rivayet ve görüşlerinin nakledildiği ve çeşitli yorumların bulunduğu rivayet ağırlıklı tefsirler ile Ebû Ubeyde, Ferrâ, Zeccâc ve Ahfeş gibi müfessirlerin filolojik tefsirlerinin bulunması ayrıca dikkat çekicidir. İbn Atıyye'nin tefsirde sahih-meşhur kıraatlerle yetinmeyerek İbn Cinnî ve Ebû Amr ed-Dânî'nin şaz kıraatlerle ilgili kitaplarını da kullanması diğer çoğu tefsirlere nazaran önemli bir husustur. Nitekim *el-Muharrer* incelendiğinde çoğu tefsirde görülmeyecek düzeyde birçok şaz kıraate yer verildiği açık-seçik bir şekilde fark edilmektedir. İbn Atıyye bu çeşitliliği hadis ve dil alanında da gözetmiştir. Hadiste İmam Malik'in *el-Muvatta'*ının, şârihleri İbn Müzeyn ve Bâcî'nin kitaplarının yanı sıra kütüb-i sitte eserlerini öncelikli olarak kullanırken, bunlarla iktifa etmemiş, Abdürrezzak b. Hemmâm, Saîd b. Mansûr, İbn Ebû Şeybe, İbn Sencer ve Hayseme b. Süleyman gibi hadis alimlerinin müsned ve musanneflerine başvurmuştur. Dil konusunda ise görüşlerine yer verdiği isimler bu alanın önde gelen isimleridir. O, bu alanda belli ekolün görüşleriyle sınırlı kalmayıp Halil b. Ahmed, Sîbeveyhi Müberred, Ferrâ, Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Fâris gibi Basra ve Kûfe dil mekteplerinin temsilcilerinin görüşlerine temas etmiştir.

Buna karşın İbn Atıyye'nin, kelamî görüşleri ve tartışmaları ekseriyetle Bâkılânî ve Cüveynî'nin kitaplarından aktardığı anlaşılmaktadır. Doğrudan Mu'tezilî ya da Şîî âlimlerin kitaplarına atıf yaptığını tespit edemedik. Yine *el-Muharrer'*in fıkıh kaynakları Mâlikî fıkıh

²⁴ Örnek için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/262, 667, 672, 688; 2/74, 525, 518; 3/171, 444, 602; 4/687; 6/703; 7/180.

²⁵ Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/262; 4/703-704. İbn Atıyye *el-İstizhâr* adlı bir kitaptan fikhî bir görüş aktarmaktadır. Kitabın müellifini tespit edemedik, fikhî görüş aktarılması itibariyle kitabın fikhîla ilgili olduğu söylenebilir. Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 7/42.

²⁶ Bu eser Mâtürîdî'ye nispet edilmektedir. Ancak Özen ekole mensup bir âlim tarafından hazırlandığını ifade etmektedir. Bk. Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/150.

²⁷ Örnek için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/195; 4/446; 6/85; 8/25.

²⁸ Örnek için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/618; 8/95; 9/184.

²⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/399, 476; 2/94.

açısından son derece zengin iken İbn Atıyye'nin İbn Ebû Leylâ (ö. 83/702), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Evzaî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Şâfiî (ö. 204/820), Ebû Sevr (ö. 240/854) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi ilk fakihlerin görüşlerine yer vermekle birlikte doğrudan Şâfiî, Hanbelî ve Hanefî fihhina dair kaynak kullandığını göremedik. Onun tasavvuf ya da batınî ekolün kaynaklarını da doğrudan kullanmadığı anlaşılmaktadır. İbn Atıyye onların görüşlerinin problemliliğine, tefsir esnasında yeri geldikçe değineceğini mukaddimede ifade eder.³⁰ Onun tefsirde batını ekollere ya da dilin delalet sınırlarını aşan yorumlara hassas bir şekilde karşı durması onlarla ilgili kaynakları kasıtlı olarak kullanmadığını düşündürmektedir. Bu karşı duruşun neticelerinden biri olsa gerek tefsir sürecinde İbn Atıyye, tercih gerektiren bir delil bulunmadığı sürece yorumların âyetin/lafzın zahiri anlamına uyup uymamasını dikkatle kontrol eder.³¹

İbn Atıyye'nin tefsirde bazı kaynaklarının geniş bazılarının sınırlı olmasının önemli nedenlerinden biri Endülüs ilim ve kültür hayatındaki durumla ilgili görünmektedir. Kaynakların belirttiğine göre okuma-yazma oranının son derece yüksek olduğu bu bölgede çocuklara öncelikle Arapça dil eğitimi verilirdi. Arapçayı ve şiiri önemsemeleri dil alanında mahir olmalarını sağlamıştır. Yine bölgede en fazla gelişen ilimlerden biri kıraattir. Tabakat kitaplarında birçok Endülüslü kıraat aliminden bahsedilmesi bunun göstergelerindedir. Hadis ilmi ise ilk dönemlerde *-el-Muvatta'*ın yeterli olduğu düşüncesinden dolayı- gelişme de İbn Atıyye'nin zamanına kadar hadiste önemli gelişmeler kaydedilmiş ve sonraki birçok Mâlikî fakih kendisini hadis alanında da geliştirmiştir. Sosyal hayattaki gereksinimlerden dolayı Endülüs'te en fazla Mâlikî fikhî yayılıp gelişmiştir. Bunlara nazaran kelim gelişme gösterememiştir.³² *el-Muharrer'*deki kaynak çeşitliliği ana hatlarıyla Endülüs'teki ilmî hayatın yansıması olarak okunabilir.

İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-vecîz*'i bazı alanlarda sınırlı kaynağa sahip olsa da özellikle İslâmî ilimlerin tefsir, fıkıh, hadis, kıraat, kelim, tarih ve Arabi ilimler gibi her alanında bilgi birikimine dayandığı tekrar vurgulanmalıdır. Bu durum, Endülüs ilim hayatıyla ilişkili olmanın yanı sıra bir yandan tefsir ilminin konusu olan Kur'an'ın çok yönlü bir metin olmasıyla da ilgilidir. İlahi bir kelim olarak Kur'an'ın, muhataplarına yönelik Arabi dil formunda belli bir bağlamda vahyedilmesi bu dilin etimolojik, sentaktik vb. özelliklerini, tarihi şartlarını, ilk muhataplarının onu algılayış ve tatbik edişlerini, sonraki muhataplarının ise onu alımlayışlarını dikkate almayı gerektirir. Bu ve benzeri konuları, onlarla ilgili alt meseleleri çeşitli ilim dalları araştırma konusu edindiğinden bir tefsirin kaynak havzası olabildiğince zenginleşmektedir.

Tefsirde geniş bir literatür kullanımının, İbn Atıyye özelinde ifade etmek gerekirse bir diğer açıdan çok anlamlı Kur'an tasavvuruyla da ilgisinden bahsedilebilir. İbn Atıyye, Kur'an'ı çok yönlü bir kelim olarak gördüğü için Kur'an'ın ancak tüm ilimler -dinî ilimler-

³⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/136.

³¹ Bazı örnekler için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/334; 3/504, 681, 712, 720, 753; 5/260, 298, 429, 652, 668.

³² Mehmet Özdemir, *Endülüs* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Baskı, 2017), 235-236, 243-244, 251-259; M. Akif Koç, "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir giriş Denemesi", *İslâmiyât* 7/3 (2004), 45-46, 53, 55; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", *İslâmiyât* 7/3 (2004), 66-67, 69.

dikkate alınarak tefsir edilebileceğini düşünür.³³ Bu tasavvurun bir uzantısı olarak ilmi esaslara dayalı olduğu sürece reyle tefsiri caiz gören İbn Atıyye, tefsir esnasında lafızların ve cümlelerin tüm muhtemel anlamalarını tespit etmeye çalışır. Lafzın delalet sınırlarını aşmadığı ve tercih gerektiren bir gerekçe bulunmadığı sürece ileri sürülen yorumların ve muhtemel anlamların hepsinin mümkün olduğunu, kimi zaman yorumların özünde aynı anlama geldiğini ya da aynı anlamın birer örneklendirilmesi olduğunu söyler.³⁴ Onun bu düşüncesi tefsir kaynaklarının zenginleşmesini sağladığı gibi tefsirin ismini de belirlemiş görünmektedir. Nitekim o, yazmayı hedeflediği tefsirinin *cami* (kapsamlı), *veciz* (özlü) ve *muharrer* (tahkike dayalı) olduğundan bahseder.³⁵ Tefsirin cami olması dil ilimlerinden rivayet ve akli ilimlere kadar gerekli olan bilgileri kapsamından dolayıdır. Fakat bu durum her bilginin tefsire boca edilmesi şeklinde değil hem tahkik hem de ihtisar sürecinden geçirilerek gerçekleşmiştir. Nitekim İbn Âtıyye tefsirde gereksiz bilgilere ve açıklamalara yer vermediği gibi çeşitli konulardaki görüşleri, rivayetleri ihtisar eder, bunu tefsir boyunca açıkça dile getirir³⁶ ve rivayetlerin isnatlarını hafız eder. Bu durum tefsiri veciz hale getirmiştir. Bununla birlikte İbn Atıyye çeşitli konulara dair görüş ve rivayetlere değindikten sonra ya birini tercih eder ya da kendi görüşünü dile getirir. Bu esnada onlarla ilgili olarak gerekçelerini de belirterek “zayıf, uzak ihtimal, hatalı, merdud, zorlama, sağlam senedi olmalı, sahih ve kabul edilebilir değil, karıştırdı, gereksiz, sorunlu bir görüş, sağlam değil” gibi ifadeler kullanır.³⁷ Bu durum sonraki kaynaklarda da ifade edildiği gibi tefsiri muharrer kılan yöndür.³⁸

el-Muharrer'in kaynakları arasında dikkat çeken ve onu bu özelliği yönüyle tefsirler arasında önemli bir yere yerleştiren diğer bir husus İslam dünyasının hem doğusundaki hem de batısındaki, daha doğrusu Kuzey Afrika ve Endülüs bölgesindeki İslamî ilimler birikiminden yararlanmasıdır. Sözelimi doğuda çağdaşı olan Zemahşerî (ö. 538/1144), Begavî (ö. 516/1122) ve Neseî (ö. 537/1142) gibi müfessirlerin kaynakları kendi bölge ve kültür havzalarıyla sınırlıyken İbn Atıyye iki farklı tarihi ve kültürel şartlara sahip bölgelerde gelişen birikimden yararlanmıştı. Onun kendi bölgesindeki tefsirde Yahya b. Sellâm, Mekkî b. Ebî Tâlib, Mehdevî, Zehrâvî; kıraatta Ebû Amr ed-Dânî, hadiste Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî, İbn Müzeyn, Bâcî, dilbilimde İbnü'l-Haddâd es-Serakustî, Ebû Ubeyd el-Bekrî, fıkhıta İbn Habîb, Utbî gibi alimlerin kitaplarını kullanması bir taraftan o bölgenin ürettiği perspektiflerin tefsire zenginlik sunmasına imkan sağlarken diğer taraftan çeşitli ilim dallarına dair konular hakkında o bölgelerde araştırma yapanlar için bu tefsiri önemli bir kaynak haline getirir. Örneğin tefsirde geniş bir Malîkî literatürünün kullanılması, Malîkî mezhebinin görüşlerinin âyetlerle şöyle ya da böyle ilişkisinin kurulması, dahası kaynağı

³³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/137, 158.

³⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/136, 159-160; 2/169-170, 577; 3/516.

³⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/136.

³⁶ Örnek için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/136, 179, 396, 435, 508, 554, 693; 2/126, 185, vd.

³⁷ Örnek için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/65, 156, 189, 279, 366, 389, 619; 2/409; 3/237, 391; 4/180, 182.

³⁸ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/91-92; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 1/113; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/176; İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlüh*, 63-64.

tasrih edilmeksizin bazı Maliki fakihlerin görüşlerinden bahsedilmesi bu tefsiri özelde fıkıh için önemli bir kaynak yapar.

*el-Muharrer'*de kullanılan kaynaklardan tespit edilebilenler yukarıda her ne kadar belli alanlara tasnif edilmiş olsa da bu durum ilgili kaynakların sadece o alanın meseleleri için kullanıldığı anlamına gelmemelidir. Zira İbn Atıyye belli bir alana ait kaynaklardan farklı konulara dair bilgiler aktarabilmektedir. Örneğin kullandığı tefsirlerden fıkıh, kıraat, rivayet ve dil bilgisi; dil, hadis ve tarih kaynaklarından ise fıkıh, kıraat, tefsir ve Kur'an ilimlerine yönelik bilgiler nakledebilmektedir. Bunun nedeni İslamî ilimlerin iç içe olması ve birbirlerini beslemesidir. Kıraat ilmi dille son derece bağlantılı olduğundan hem kıraat kaynaklarında hem de dil kaynaklarında her iki alana dair bilgiler bulunabilmektedir. Hadis kaynakları fıkıh, tefsir, tarih, kıraat vb. alanlara dair bilgilerle doludur. Yine İmam Malik'in *el-Muvatta'*ının hem hadis hem de (özellikle Mâlikîler için) fıkıh kaynağı olması gibi kimi eserler birden çok alana hitap edebilmektedir. Tefsirler ise farklı alanlara ait metinler içinde en zengin olanlardır. Erken dönemden beri İslâmî ilimlerin neredeyse her alanının meselelerini, rivayetlerini, tartışmalarını bir şekilde hacimli tefsirlerde görmek mümkündür. Bu sebeple İbn Atıyye için meâni'l-Kur'ân'lar, Taberî'nin ya da Nakkâş ve Mehdevî'nin tefsirleri dil, kıraat, hadis, tarih, kelam, fıkıh gibi konularda aynı anda kaynaktır.

İbn Atıyye, bir kaynaktan bilgi aktarırken çoğu zaman sadece müellifin ismini belirtir, müellifiyle birlikte kitabın ismini ise nadiren zikreder. Belli bir kitaptan sadece müellifin görüşünü aktarmaz, o kitap üzerinden başka âlimlerin veya grupların görüşlerine de yer verir. Buna "Müslim'in kitabında (geçtiği üzere) İbn Şihab şöyle der, İbn Hâris'in kitabında (geçtiği üzere) İbn Nâfi' şöyle der, *el-Müdevvene'*de (geçtiği üzere) Malik şöyle der, *el-İşrâf* itabında (geçtiği üzere) Zührî ve Katâde şöyle der, İbn Müzeyn'nin kitabında (geçtiği üzere) İbnü'l-Kasım şöyle der, Nakkaş'ın kitabında (geçtiği üzere) Zühri şöyle der, İbnü'l-Mevvâz'ın kitabında (geçtiği üzere) Eşheb şöyle der"³⁹ örnekleri verilebilir. İbn Atıyye müellifin kendi görüşüne yer verirken genelde kâle/dedi; müellifin başka âlimlerden aktardığı görüşleri naklederken de hakâ/hikaye etti veya zekera/zikretti fiilini kullanır. Bu bağlamda İbn Atıyye'nin "Mehdevî bu görüşü Ferrâ, Zeccâc ve Sa'leb'den hikâye etmiştir, İbn Cinnî'nin Ebû Ali el-Fârisî'den hikâye ettiğine göre" gibi ifadeleri örnek verilebilir.⁴⁰

İbn Atıyye açıkça kaynak bilgisi verdiği birçok yerde müellifin ismini belirtirken kitabının ismini tasrih etmez. Örneğin "Ferrâ'nın kitabında geçtiği üzere" der. Bazen daha ziyade tarih kaynaklarını kastederek *et-tevârîh*, *ba'zu't-tevârîh*, *kütübü't-tevârîh*, *ed-devâvîn*, *ekseru'l-kütüb*, *ba'zu'l-kütüb* ifadelerini kullanarak ne müellif ne de kitap ismini açıklar.⁴¹

İbn Atıyye aynı müellifin kitabına farklı isimlerle de atıf yapabilmektedir. Örneğin "İbnü'l-Cellâb'ın kitabında, *et-Tefri'*inde veya *el-Muhtasar'*ında nakledildiğine göre" diyebilmektedir. Nitekim İbnü'l-Cellâb'ın *et-Tefri'*inin aynı zamanda *el-Muhtasar* olarak da

³⁹ Örnekler için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/165, 262; 3/165, 495, 609; 4/302; 6/703.

⁴⁰ Örnekler için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/331, 350, 362, 524; 2/104, 337, 342, vd.

⁴¹ Örnekler için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/165, 262, 411; 2/30, 74, 427, 438, 526; 3/104, 190; 4/290, 373, 587, 709; 5/104, 140, 260, 499, 552, 581; 6/434, 443, 703; 7/293, 315-316, 361; 8/8/90; 9/461.

anıldığı bilinmektedir.⁴² Bazen “İbnü'l-Mevvâz'ın kitabında ya da Muhammed'in⁴³ kitabında aktarıldığı üzere” diyerek aynı kaynağa müellifin farklı isim veya künyesiyle de gönderme yapar.⁴⁴ Bazen hadis kaynaklarından rivayet aktarırken sünen ve cami' türü hadis kitaplarını “Ebû Davûd'un *Musannef*'inde geçtiği üzere, Nesâî'nin *Musannef*'inde geçtiği üzere, Tirmizî'nin *Musannef*'inde geçtiği üzere, Buhârî'nin *Musannef*'inde geçtiği üzere” diyerek musannef olarak anar.⁴⁵

İbn Atıyye kaynaklara başvururken kimi zaman “Taberî, *el-Latîf*'in Mürtet babında dedi ki”, Buhârî Kitabü'l-hudûd'un Muhsanat'a iftira babında rivayet etti ki” diyerek bilginin bulunduğu bölüm veya bâb başlığını da belirtir.⁴⁶ Bazen kitabın ismini tasrih etmeden “Kitabü'l-İstibra veya Kitabü'r-Ruhûn” gibi sadece bölüm başlığını zikreder.⁴⁷ Kimi zaman “*el-Mufaddaliyyât*'da, *el-Utbiyye*'de geçtiği üzere” diyerek sadece kitabın ismini anarken kimi zaman “Zehrâvî'de, Taberî'de veya Mehdevî'de aktarıldığı üzere” diyerek onların kitaplarından alıntı yapar.⁴⁸

el-Muharrer'in kaynakları arasında Halil b. Ahmed, İbn İshâk, İmam Mâlik, Ebû Ubeyde, Taberî, Buhârî, Müslim, Bâkullânî, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Cinnî, Mehdevî, Mekki b. Ebû Talib gibi âlimlerin eserleri en fazla yararlanılması ya da doğrudan kullanılması açısından öne çıkar. Ancak İbn Atıyye'nin kaynak kullanımı söz konusu olduğunda onun hangi kaynağı doğrudan kullanıp hangi kaynağı dolaylı olarak kullandığını, doğrudan kullandığı kaynaklar içinde hangisinin öncelikli olduğunu, diğer bir ifadeyle hangisini temel kaynak olarak kullanıp ondan daha fazla istifade ettiğini tespit etmek son derece zor -bazı durumlarda imkansız- gözükmemektedir.

1) Öncelikli olarak bunun en önemli nedeninin İbn Atıyye'nin bir alimin ya da müfessirin bir görüşünü başka bir alimin kitabından nakledebilmesidir. Örneğin İbn Atıyye Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) altmıştan fazla yerde görüşünü aktarmaktadır. Bunların hemen hemen tamamını “kâle Mukâtil” formunda zikreder. Birkaç yerde ise onun görüşünü Sa'lebî ve Nâkkâş'ın tefsirlerinden nakleder.⁴⁹ Bu durumda İbn Atıyye'nin Mukâtil'in görüşlerine mezkûr müfessirler üzerinden ulaştığı söylenebilir. Ancak Mukâtil'in tefsirini doğrudan kullanmadığını kesin olarak söylemek zordur. Diğer bir örnek ise onun

⁴² Ahmet Özel, “İbnü'l-Cellâb”, *Türkiye Diyânet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/539.

⁴³ İbn Atıyye sekiz yerde “Muhammed'in kitabında geçtiği üzere” şeklinde ifade kullanır. Burada ne müellif ne de kitabı bellidir. Ancak Mâlikî kaynaklar taratıldığında bu tarz bir atfın oralarda da yaygın olduğu görülmektedir. Açıkta ki Mâlikîler arasında bu kişi ve eseri belli olduğundan ona bu şekilde atf meşhur olmuştur. İstilah sözlüklerinde Mâlikîler arasında Muhammed denilince Muhammed İbnü'l-Mevvâz'ın kastedildiği ifade edilir. (Bk. Meryem Muhammed Salih Zafîrî, *Mustalahâtü'l-mezâhibi'l-fikhiyye ve esrarü'l-fikhi'l-mermûz fi'l-a'lam ve'l-kütüb ve'l-ârâ ve't-tercîhât* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), 156) Ayrıca Ebû Bekir İbnü'l-Arabî de ahkâm tefsirinde ona, benzer şekilde atf yapmakla birlikte bir yerde “في كتاب محمد بن الموار” şeklinde müellifin ismini tasrih eder. (Bk. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 1/28) Bu durumda İbn Atıyye'nin atf yaptığı kişi İbnü'l-Mevvâz, eseri de *el-Mevvâziyye* olmalıdır.

⁴⁴ Örnekler için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/186; 2/15, 30, 74, 256; 4/687; 7/180.

⁴⁵ Örnekler için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/40; 3/256; 4/478, 476; 6/387.

⁴⁶ Örnekler için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/298, 641; 2/361, 518; 3/123; 4/225; 6/228.

⁴⁷ Örnekler için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 3/94, 110, 125.

⁴⁸ Örnekler için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/266, 667; 2/525; 3/264; 4/526-527, 709; 5/240, 413, 695; 9/88, 184.

⁴⁹ Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/359; 2/251; 4/326, 258; 8/22.

kıraat konusunda İbn Mücâhid'den (ö. 324/936) yaptığı nakillerdir. O, İbn Mücahid'den on beşten fazla yerde kıraat görüşü aktarır. Onun *Kitâbü's-seba'sından* da haberi vardır.⁵⁰ Ancak bu kitabı bizatihi kullanıp ondan nakil yapıp yapmadığı çok açık değildir. Onun görüşlerini daha ziyade Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Hucce* ve İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb'i* gibi kitaplar üzerinden aktarıyor görünmektedir. Nitekim O, bazen İbn Mücahid'in ilgili görüşünü Ebû Ali el-Fârisî'nin naklettiğini açıkça ifade eder.⁵¹

ı) İbn Atıyye'nin çoğu zaman sadece müellifin veya görüş sahibinin ismini zikretmesi kaynak kullanımında belirsizliğe neden olur. Nitekim bu durum aktarılan görüş bağlamında müellifin ya da görüşü aktarılan âlimin doğrudan kendi kitabının mı yoksa başka kitapların mı kullanıldığını tespit etmeyi zorlaştırır. Yukarıda çeşitli örnekler verilmişti. Bu durum ayrıca ilgili görüşün müellifin hangi kitabından aktarıldığını tespit etmeyi de zorlaştırır. Örneğin *el-Muharrer'*de Ebû Amr ed-Dânî'ye birçok yerde doğrudan atıf yapılır. Ancak ondan bilgi aktarırken İbn Atıyye'nin onun hangi eserini kullandığını tasrih etmemesi ve Dânî'nin kıraat alanına dair birçok kitabının bulunması belirsizliğe neden olmaktadır.

ıı) İbn Atıyye bazen müellifin ismini ve kitabını zikredip kitabın ismini tasrih etmez. Bu da müellifin hangi kitabının kullanıldığını belirlemeyi zorlaştırır. Örneğin iki yerde "Rummânî'nin kitabında geçtiği üzere" diyerek onun bir kitabından nakil yapar.⁵² Bu kitapla onun nazarında ya da döneminde Rummânî'nin hangi kitabının kastedildiği belli olsa da -ki bundan dolayı kitabın ismini tasrih etmeye gerek görmeyebilir- Rummânî'nin benzer bilgiler ihtiva eden birden fazla kitabı bulunduğu ve bunların çoğu günümüze ulaşmadığından kitabı belirlemek mümkün gözükmemektedir. Diğer bir örnek olarak "Ferrâ'nın *Kitâbü'l-lügât'*ta aktardığına göre"⁵³ ifadesine yer verilebilir. Burada kitabın ismi, belli ölçüde tasrih edilse de Ferrâ'nın "*Lugâtü'l-kabâil, Lugâtü'l-Kur'ân*" gibi benzer içerikteki kitapları⁵⁴ dikkate alındığında yeterince açık değildir.

ıv) İbn Atıyye birçok topluluk ve gruptan görüşler nakleder. Ancak farklı görüşlere yer verirken hatırı sayılır ölçüde bazı görüşlerin sahiplerini belirtmez. Bunları *kâle ba'zuhum, kâle âharûn, kâlet firkâtün, kâle kavmun, kâlet tâifetün, kîle* gibi ifadelerle aktarır. Yine sahâbeye, selef âlimlerine, müfessirlere, Mu'tezileye, nahivcilere, lügatçilere, fukahâya, kelimcılara, Mâlikîlere, kârilere, muhaddislere, Basra dilcilerine ve daha belirsiz bir şekilde müellifler, yorumcular, ulema, insanlar ve ümmet gibi kelimelere nispetle *cemâat, ferîk, kesîr* ve *cumhûr* ifadelerini çok kullanır. Bir konudaki ihtilafları bazen bütünüyle bu belirsiz

⁵⁰ Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/185.

⁵¹ Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/248. Benzer şekilde İbn Atıyye, Ebu Bekir b. Serrac'tan da görüş aktarır. Fakat İbn Serrac'ın görüşlerini doğrudan kendi kitaplarından mı yoksa Ebû Ali el-Fârisî gibi alimlerin kitaplarından mı aktardığı çok açık değildir.

⁵² Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 8/90, 100. Ebû Mansur el-Mihrânî'nin bir kitabından yapılan benzer bir nakil için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/499.

⁵³ Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 9/455.

⁵⁴ Zülfikar Tüccar, "Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/408.

ifadelerle aktarır.⁵⁵ Belirsiz kalıplara nispetle bu görüşleri hangi âlimlerden ya da kaynaklardan naklettiği nadiren anlaşılabilir de çoğu zaman belli değildir.

v) Tefsirin nüshalarından kaynaklanan kimi farklılıklar da kaynak tespitine etki etmektedir. Örneğin bazı nüshalarda kimi kaynakların ismi belirtilirken kiminde belirtilmez, bu da tefsirin neşirlerinde farklılığa neden olmaktadır. Sözelimi bir rivayetin aktarılması bağlamında İbn Mâce tefsirin 2015 Katar neşrinde zikredilirken Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye neşrinde zikredilmez.⁵⁶ Bu durum tüm nüshaların görülmesi ve farklılıklara dipnotlarda muhakkak işaret edilmesi gerektiğini gösterir. Fakat birazdan değinileceği üzere şu ana kadarki tüm neşirlerin hiçbiri mevcut tüm nüshalara ulaşmış değildir.

2. *el-Muharrer*'in Nüshaları ve Neşirleri

el-Muharrer'in günümüze birçok nüshası ulaşmıştır. Bunların çoğu parçalar halinde olup eksik nüshalardır. Bilindiği kadarıyla Nâsriye (Fas, no. 186) ve Nûruosmaniye (Türkiye, no. 186) nüshaları tamdır. İlki beş, ikincisi tek cilt (815 vr.) olup her ikisi de hicri 12/miladi 17. asırda istinsah edilmiştir.⁵⁷ Tefsirin çeşitli nüshaları Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Filistin, Suriye, İran, Suudi Arabistan, Türkiye, Hindistan, İspanya, İtalya, İngiltere, Almanya, Bulgaristan, İrlanda, Fransa ve Rusya gibi ülkelerdeki kütüphanelerde bulunmaktadır. Bu ülkeler içerisinde mevcut nüshaların çoğunun Fas, Mısır ve Türkiye kütüphanelerinde yer alması,⁵⁸ tefsirin -göreceli olarak- klasik dönemde yoğunlaştığı bölgelere işaret etmektedir. Dolayısıyla tefsirin bu bölgelerdeki tedavülü, onun çok okunarak ya tedris sürecinde etkili olduğunu ya da tefsirler başta olmak üzere çeşitli alanlardaki yazılı literatüre kaynaklık ettiğini düşündürmektedir. Sözelimi bu durumda *el-Muharrer*'in Osmanlı döneminde kaleme alınan tefsirlere kaynaklık etmiş olması beklenir. Nüsha yoğunluğunun olduğu ülke ve bölgelerin dışında Fas'tan Hindistan'a, İspanya'dan Rusya'ya kadar çeşitli ülkelerde az da olsa nüshaların bulunması tefsirin günümüze dek çok geniş coğrafyalara kadar yayıldığını gösterir.⁵⁹

⁵⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/165, 206, 211, 225, 228, 247, 251, 267, 270-271, 274, 285, 305, 319-320, 517, 564, 651; 2/355, 419; 4/334, 476.

⁵⁶ Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 7/320; Abdülhak b. Gâlib b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 4/220. Buradaki ilk kaynakta muhakkikler İbn Mâce bilgisini hiçbir nüshada bulamadıklarını belirtirler. Ancak neşirlerinde tüm nüshalar dikkate alınmış değildir. Bu bilgi tefsirin Fas ve Katar'daki ilk baskılarında da mevcuttur. Özellikle Fas neşrinde hangi nüshaların dikkate alındığı kesin olarak belli değildir. Bu sebeple bu neşirlerde muhakkiklerin mezkûr bilgiye, sahip oldukları nüshalardan hareketle metinde yer vermiş olmaları yüksek ihtimaldir. Bu da nüshalar arasında farklılık bulunduğuna işaret etmektedir.

⁵⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/84; *el-Fihrisü's-şâmil li't-türasi'l-'Arabîyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: 'Ulumü'l-Kur'ân: Mahtûtâtü't-tefsîr ve 'ulûmüh* (Amman: el-Mecma'ü'l-Melekî, 1989), 2/190. Tunus'ta da tam bir nüshanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bk. Ebû Muhammed Abdülhak İbn Gâlib b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî v.dğr. (Katar: Riâsetü'l-Mahâkimi's-Şer'iyye ve's-Şuûni'd-Diniyye, t.s.), 1/1/1.

⁵⁸ *el-Fihrisü's-Şâmil*, 2/188-192; Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemu mahtûtâti'l-mevcûde fi mektebâti İstanbûl ve Anadolu* (y.y., t.y.), 2/702; Adday Hernández López, "Qur'anic Studies in al-Andalus: An Overview of the State of Research on qirâ'ât and tafsîr", *Journal of Qur'anic Studies* 19/3 (2017), 8.

⁵⁹ Bu çıkarımlarda, son yüzyıllarda yazma eser koleksiyonerlerinin ya da devlet eliyle çeşitli kurumların/kütüphanelerin yazmaları belli bölgelere/şehirlere topladığı ya da götürdüğü göz ardı edilmemelidir.

Tespit edilebildiği kadarıyla istinsah kayıtları bulunan nüshalar genelde en erken hicri 8. asra dayanır. En eski yazmalar olarak Feyzullah Efendi nüshaları (Türkiye, no. 44, 45) hicri 702, 719; Ayasofya nüshası (Türkiye, no. 119) 719; III. Ahmed nüshaları (Türkiye, no. A.57-3, A.57-1, A.57-4, A.57-2) ise 741, 742, 743 ve 744 tarihlidir. Bilinen yazmaların hiçbiri müellif nüshası değildir. Bunlar içerisinde Feyzullah Efendi (no. 45) ve III. Ahmed (no. A.57-1) nüshası, ferağ kaydına göre müellif nüshasından mukabele edilmiştir.⁶⁰ Tefsirin -eksik de olsa- ilk nâşirlerinden Ahmed Sâdık el-Mellâh, istinsah tarihi olmamakla birlikte çok okunduğuna dair üzerinde notlar bulunması gibi nedenlerden dolayı Teymûriyye (no. 168) nüshasının, müellif nüshasıyla mukabele edilen III. Ahmed (no. A.57-1) nüshasından da eski olduğunu iddia eder.⁶¹ Bunların dışında kataloglarda The Chester Beatty Library (İrlanda, no. 3475) nüshasının hicri 6. asra ve Zâhiriye (Suriye, no. 528/132) nüshasının hicri 7. asra ait olduğu, Lucchiesiana (İtalya, no. 7) nüshasının hicri 701 tarihli, Mescid-i Aksâ (Filistin, no. 782 ve no. 11/236) nüshalarının hicri 708 ve 720, Königliche Bibliothek (Almanya, no. 800/Spr. 408) nüshasının hicri 717 tarihli olduğu belirtilir.⁶²

Arthur Jeffery (1893-1956) ilk kez müstakil olarak tefsirin mukaddimesini Kâhire 1954'te neşretmiştir. Jeffery bu neşirde Teymûriyye (Mısır, no. 168), Dârü'l-kütüb (Mısır, no. 25031) ve Königliche Bibliothek (Almanya, no. 408) nüshalarını dikkate almıştır.⁶³ Jeffery'nin mukaddimedede ciddi hatalar yaptığı, bazı yerleri tahrif ettiği ve okuyamadığı kelimelerde tasarruflarda bulunduğu ileri sürülmüştür.⁶⁴ Bu neşir Abdullah İsmâil es-Sâvî'nin tashihleriyle Kâhire 1972'de ikinci baskısını yapmıştır. Bu baskı dikkate alınarak mukaddimedeki Kur'an'ın cem'î bölümü İngilizceye tercüme edilmiştir.⁶⁵

Daha sonra Ahmed Sâdık el-Mellâh tefsiri Âl-i İmrân sûresi 93. âyete kadar eksik olarak iki cilt halinde Kâhire 1974'te yayınlamıştır. Mellâh tahkik esnasında Mısır'daki Teymûriyye nüshasını (no. 168) ve Dârü'l-kütüb'teki iki nüshayı (no. 25030, Tefsir/10) tercih ettiğini ve en eskisi olması hasebiyle Teymûriyye nüshasını asıl kabul ettiğini, ayrıca Ezheriye kütüphanesindeki iki nüshada (Mısır, no. 68, 224) bulunan ilave bilgilere/ziyadelere dipnotlarda işaret ettiğini belirtir.⁶⁶

Tefsirin tamamı Fas'ta ilmi bir meclisin tahkikiyle Vizâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye tarafından 16 cilt olarak 1975-1991 yılları arasında neşredilmiştir. Tahkik edenlerin kimliğinin belirsiz olması (el-Meclisü'l-İlmî bi-Fâs) eleştirilmiş, tamamı tahkik edilse de tahkikin yenilenmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁶⁷ Bu neşrin Fas'taki çeşitli

⁶⁰ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atıyye, *el-Vecîz fî tefsiri Kitâbillâhi'l-Azîz* (İstanbul: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed, A.57-1), 1/272b; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/85-90.

⁶¹ Ahmed Sâdık el-Mellâh, "Mukaddime", *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz* (y.y., t.y.), 1/24.

⁶² A. J. Arberry, *The Chester Beatty Library A Handlist of The Arabic Manuscripts* (Dublin: Emery Walker Ltd., 1955), 2/97; *el-Fihrisü's-şâmil*, 2/188.

⁶³ *Mukaddimetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Arthur Jeffery (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1954), 4.

⁶⁴ Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye*, 84; Mellâh, "Mukaddime", 1/25; Abdulhamit Birışık, "İbn Atıyye el-Endelüsü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/339.

⁶⁵ *Classical Islam: A Sourcebook of Religious Literature*, ed. and tras. Norman Calder, Jawid Mojaddedi, Andrew Rippin (New York: Routledge, 2003), 80-82.

⁶⁶ Mellâh, "Mukaddime", 1/24-25.

⁶⁷ Muhammed Abdullah Âl Şâkir, "Abesü'l-mechûl ve'l-ma'lûm", *Mecelletü'l-beyân*, sy. 41, (1991), 29; Birışık, "İbn Atıyye el-Endelüsü", 19/339.

kütüphanelerde bulunan nüshalara dayandığı ifade edilse de⁶⁸ muhakkiklerin kendisi hangi nüshaları esas aldıklarından bahsetmez. Dipnotlarda birkaç yer hariç nüsha farklılıklarına temas etmeyip bu farklılıklara işaret ederken de nüsha bilgisi vermezler. Sonraki neşirlere nazaran bu neşrin yaygınlaşamadığı ifade edilir.⁶⁹

Tefsir Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî, es-Seyyid Abdülâl es-Seyyid İbrâhim, er-Rahâlî el-Fârûk ve Muhammed eş-Şâfî Sâdık'ın tahkikiyle Katar'da Riâsetü'l-mahâkimi's-şeriyeye ve's-şuûni'd-dîniyye tarafından 15 cilt olarak neşredilmiştir. Fas ve Katar devletinin desteğiyle ilk olarak 1977'de neşredilmeye başlanmış ve tamamı 1991'de yayınlanmıştır.⁷⁰ Muhakkikler Tunus'tan bir, Fas'ın çeşitli kütüphanelerinden beş farklı nüshayı dikkate almışlar, bunlar içerisinde daha az zarar görmesi gibi nedenlerden Nâsiriyye (Fas, no. 880) nüshasını asıl kabul etmişlerdir.⁷¹ Baskıda nüsha farklılıklarına nüshaların isimlerini belirtmeksizin işaret etmişler, kimi zaman kelime ekleme gibi bağlama uygun tasarruflarda bulunmuşlardır. Ayrıca muhakkikler kendilerince tefsirin değerine gölge düşüreceği endişesinden dolayı bazı satırları metne eklememişlerdir. Örneğin Felak sûresinin 3. âyetini İbn Abbas erkeğin cinsel organı olarak yorumlar. Bu durumda âyet "erkeğin cinsel organının şerrinden sığınma" anlamına gelir. İbn Atıyye bu yorumun Hz. Peygamber'den nakledilen "(Kendisine soru soran kişiye yönelik cevaben) De ki, kulağımın şerrinden, kalbimin şerrinden, gözümün şerrinden, dilimin şerrinden ve cinsel organımın şerrinden Allah'a sığınırım." rivayetine benzer olduğunu söyler.⁷² Ayrıca bu neşirle Fas neşri arasında birçok yerde farklılıklar bulunduğu ve her ikisinin dipnot verme yöntemlerinin farklı olduğu ifade edilir.⁷³ Tefsir aynı muhakkiklerin adıyla ayrıca Kahire'de Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî ve Dâru'l-fikri'l-Arabî tarafından 15 cilt olarak iki defa basılmıştır.

Tefsir bunun haricinde es-Seyyid Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed tahkikiyle 1993, 2001 ve 2007 yılında Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından 5 cilt halinde neşredilmiştir. Cemal Talebe bu baskıya 6. cilt olarak bir fihrist hazırlamıştır. Tefsir boyunca dipnotlarda nüsha farklılıklarına işaret edilmediği gibi gerekli diğer açıklamalar görülmez. Baskının dış kapağında Ayasofya (İstanbul, no. 119) nüshasından hareketle tefsirin tahkik edildiği zikredilir. Ayasofya'daki nüshalar (no. 119-121) eksik olduğundan dolayı tefsirin geri kalan kısmının hangi nüshalara göre tahkik edildiği belli değildir. Bu baskı diğer neşirlere göre daha hızlı bir şekilde yayılmış ve bunda tefsirin Şâmîle programına yüklenmesinin önemli bir etkisi olmuştur. Hem bunda hem de birinci Katar neşrinde birtakım hatalar tespit edilmiştir.⁷⁴

⁶⁸ Mecdi Mekki, "İbn Atıyye el-Endelüsî, ve kitâbühü'l-Muharrerü'l-Vecîz", *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), 10.

⁶⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/58, 81.

⁷⁰ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Gâlib b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî v.dğr., (Katar: Riâsetü'l-mahâkimi's-şeriyeye ve's-şuûni'd-dîniyye, t.s.), 1/1/4-5; Muhammed Mahmûd İbrahim Atıyye, "Dirâse müceze li tefsiri İbn Atıyye", *Mültekâ ehli't-tefsîr* (Erişim: 09/08/2022).

⁷¹ İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, (thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî v.dğr.), 1/-/1-2.

⁷² Katar'daki ilk baskıda bulunmayan bu bilgi için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 10/419.

⁷³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/58, 83.

⁷⁴ Abdullatîf Muhammed el-Hatîb, "el-Muharrerü'l-vecîz li'bni Atıyye", *Mecelletü ma'hedi'l-mahtâtâti'l-Arabîyye*, c. 42, (1998), 257, 260-304; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/59.

Mecdi Mekkî birinci Katar baskısını dikkate alarak tefsiri 2002 yılında tek cilt halinde Dâru İbn Hazm yayınevinden neşretmiştir. Metin boyunca herhangi bir açıklamanın görülmediği bu baskıda daha ziyade talebelere okuma ve taşıma kolaylığı sağlamak gibi pratik amaçlar gözetilmiştir.⁷⁵

Birinci Katar baskısı aynı muhakkiklerin tahkikiyle Katar'da Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye tarafından 2007'de 8 cilt olarak ikinci defa neşredilmiştir. Bu neşirde bazı dipnotlarda değişiklikler yapılmış ve önceki baskıda bulunan birçok hata tashih edilmiştir. Buna rağmen metinde 46 yerde eksiklik, 49 yerde muhakkiklerin fark edemediği yanlışlık ve 175 yerde matbaa hatası tespit edilmiştir. Bu baskının, hacminin küçüklüğü gibi nedenlerden dolayı önceki baskıya nazaran daha fazla yaygınlaştığı belirtilir.⁷⁶

Tefsir son olarak 2015 yılında bir grup araştırmacının tahkikiyle Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye tarafından Katar'da 10 cilt halinde üçüncü defa neşredilmiştir. Tahkik esnasında erken istinsah tarihi, yazının açıklığı, mukabele ve tashih notları, tam olma gibi hususiyetlerine göre birçok nüsha dikkate alınmıştır. Tam olması itibariyle Nâsırıyye (Fas/186) nüshası asıl kabul edilmiş ve dipnotlarda isimleri belirtilerek nüsha farklılıklarına işaret edilmiştir.⁷⁷ Ancak neşirde hicri 701 tarihli Lucchesiana (Agrigento/İtalya, no. 7), hicri 717 tarihli Königliche Bibliothek (Berlin/Almanya, no. 800/Spr. 408) ve hicri 725 tarihli Sayeedia Library (Haydarâbâd/Hindistan, no. 37/130) nüshası⁷⁸ gibi diğer eski nüshaların dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Tahkik esnasında müfessirlerin görüşleri, rivayetler, kıraat, şiir, lügat, nahiv, fıkıh ve kelimeler meseleleri için ayrı iş bölümü yapılmış ve bunlara yönelik her birinde 3, 4 araştırmacının bulunduğu komiteler oluşturulmuştur.⁷⁹ Bu neşirde de muhakkiklerden kaynaklanan bazı hatalar mevcuttur.

Örneğin İbn Atıyye Ahfeş el-Evsat'ın dille ilgili bir görüşünü "*el-Hucce* kitabında der ki" şeklinde nakleder.⁸⁰ Daha önce ifade ettiğimiz üzere İbn Atıyye bir âlimin görüşünü başka birinin kitabından nakledebilmektedir. Muhakkikler bu durumu mezkûr örnekte fark edemediklerinden dolayı bu kitabı Ahfeş'e nispet etmişler ve kitabın günümüze ulaşmadığını belirtmişlerdir. Halbuki kitap Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Hucce*'si olup ilgili görüş oradan nakledilmektedir.⁸¹ Tefsirin özellikle son kısmındaki bazı kitap müellif eşleştirmeleri de yanlıştır. Örneğin İbn Atıyye Ebû Osman el-Lugavî bunu *Kitâbü'l-ef'âl*'de zikretmiştir⁸² der. Tefsirin sonunda bu kitap İbnü'l-Kattâ'a (ö. 515/1121) nispet edilir.⁸³ Halbuki İbn Atıyye'nin atıf yaptığı kitabın aslı İbnü'l-Kûtiyye'ye (ö. 367/977) ait olup onun öğrencileri olan İbnü'l-Kattâ'a ve İbnü'l-Haddâd kitabına ekleme ve çıkarmalarla müdahale

⁷⁵ Mekkî, "İbn Atıyye el-Endelüsî, ve kitâbühü'l-Muharrerü'l-Vecîz", 10.

⁷⁶ Muhammed Atıyye, "Dirâse müceze li tefsiri İbn Atıyye". İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/59.

⁷⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/113.

⁷⁸ Bk. *el-Fihrisü's-şâmil*, 2/188.

⁷⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/61, 63-64, 67-68, 73-74, 76.

⁸⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/306.

⁸¹ Diğer örnekler için bk. Abdurrahman el-Meşed, "Tefsîru'l-Muharrerü'l-vecîz li'bni Atıyye el-Endelüsî: Tahrîru mesâdiri'l-kitâb ve ehemmiyyetüh fi tahkîkih", *Merkezü tefsir li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye*, (Erişim: 09/08/2022).

⁸² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 9/349.

⁸³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 10/883.

ederek kendi *Ef'âl* kitaplarını oluşturmuşlardır. İbn Atıyye'nin zikrettiği isim İbnü'l-Kattâ' değil, İbnü'l-Haddâd diye de meşhur olan Ebû Osman es-Serakustî'dir. Dolayısıyla kitabın ona nispet edilmesi gerekir.⁸⁴

Tefsirin Muhammed b. Ali Dendel eş-Şâmî ve Reşâd Abdullah el-Kureşî'nin tahkikleriyle Dâru'l-Hayr tarafından yakın zamanda tekrar neşredileceği bildirilmektedir.⁸⁵

el-Muharrer'in neşirlerine dair yukarıdaki tespitler tefsirin son dönemde revaç bulunduğunu ve çokça neşredildiğini göstermektedir. Bu ilginin ardında müfessirin ilmi yetkinliğinin yanı sıra Endülüs bölgesinde yazılmış bir tefsir olmasının etkisi muhtemeldir. Tefsirin bu neşirlerinin ayrıca İbn Atıyye'nin günümüzde görüşlerinin bilinmesi, yaygınlaşması, çeşitli araştırma ve tartışmalara konu olması açısından önemli bir işlev gördüğü de muhakkaktır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi tüm neşirlerin çeşitli açılardan sorunları vardır. En temel sorunlardan biri, bilindiği kadarıyla tefsirin müellif nüshasının bulunamaması ve mezkûr neşirlerin tamamının sonraki nüshalara dayalı olmasıdır. Diğer bir sorun ise muhakkiklerin hiçbiri dünya kütüphanelerinde bulunan mevcut yazmaların tamamını görmemiş,⁸⁶ kendi imkanlarıyla elde edebildikleri nüshalar üzerinden tefsirini tahkik etmişlerdir. Kimi muhakkiklerin nüsha tercihlerinde az zarar görme gibi çok da ilmi olmayan kriterleri dikkate almaları ayrı bir problem olup nüsha değerlendirmelerinde yeterince titiz olmadıklarını gösterir. Bunun yanı sıra muhakkiklerin kimi zaman metne müdahale ettikleri kimi zaman metinde geçen isimler, kitaplar ya da künyeler hakkında ya bilgi vermedikleri ya da yanlış bilgiler vererek okuyucuyu yanlış yönlendirdikleri görülmüştür. Bu gibi nedenlerden ötürü tefsirin yeniden tahkik edilmeye muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle muhakkiklerden kaynaklanan hatalar için araştırmacıların neşirler üzerinde titiz çalışmalar yapması, onların tespitleri doğrultusunda yeni baskılarda düzeltmelere gidilebilmesi faydalı görünmektedir.

Görebildiğimiz kadarıyla kimi sorunları bulunmakla birlikte en iyi neşrin üçüncü Katar neşri olduğu anlaşılmaktadır. İlim dünyasında nispeten daha yaygın olsa da Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye baskısında, araştırmamız ve mukayeselerimiz esnasında çokça hatalar ve eksiklikler bulunduğunu, metnin düzensiz ve okunmasının zor olduğunu müşahade ettik. Muhakkikten beklenen nüsha incelemesi yapma, nüsha farklılıklarına temas etme, garip kelimeleri açıklama, müellif isim veya künyelerini tasrih etme, onlar hakkında bilgiler verme, rivayetlerin tahririni yapma, metinde kullanılan kaynakları belirtme, metni belli anlam bütünlüklerine göre düzenleme gibi hususlarda Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye neşri son derece yetersizken üçüncü kadar neşri oldukça iyidir. Haliyle bilimsel çalışmalarda üçüncü Katar neşrinin dikkate alınması daha olası görünmektedir.

⁸⁴ Yine *el-Müdevven*'nin İmam Malik'e nispeti, *el-Vâzıha*'nın da İbn Mâcişûn'a nispeti yanlıştır. Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecz*, 10/885, 888.

⁸⁵ Yayınevinin twitter hesabından paylaştığı bu haber için bk. <https://124.im/yIKt>

⁸⁶ Bunun maddi veya resmi olmak üzere çeşitli engelleri bulunduğu malumdur.

3. *el-Muharrer* Hakkında Yapılan Bilimsel Çalışmalar

Klasik dönemden çağdaş döneme kadar tefsir hakkındaki bilimsel çalışmaları telif türlerine göre tasnif etmek mümkündür.

el-Muharrer klasik dönemde çeşitli çalışmalara konu olmuştur. İbrâhim b. Muhammed et-Tâî'nin (ö. 620/1223), Ebû Zeyd es-Seâlibî'nin (ö. 875/1471), Zeyneddin el-Cezâirî'nin (ö. 876/1472) ve Muhammed b. İbrâhim er-Ruaynî el-Veşkî'nin (ö. ?) *el-Muharrer*'i ihtisar ettiği ifade edilir.⁸⁷ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu ihtisarlardan Seâlibî'nin *el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân* adındaki ihtisarı günümüze ulaşmıştır. Seâlibî şiirlerden getirilen delilleri ve nahiv meselelerini kaldırmış, kıraat vecihlerini azaltmış, görüş farklılıklarında birkaç görüşü zikretmekle yetinmiştir. Bunların dışında birçok kaynaktan istifadeyle tefsire faydalı bilgiler ilave etmiş, oradaki rivayetlerin kaynaklarını göstermiş, aktarılan görüşleri değerlendirmiş, aralarından tercihler yapmış ve zayıf olanları belirtmiştir.⁸⁸ *el-Muharrer*'in çok olmasa da bazı ihtisar çalışmalarına konu olması, tefsirin klasik dönemde okunduğuna ve tedavülde olduğuna işaret eder. Zira ihtisarin temel nedenlerinden biri istifadeyi artırmaktır. Dikkati çeken diğer bir husus ihtisar ve cem çalışması yapanlar genelde Endülüs ve Kuzey Afrika bölgelerindeki alimlerdir. Bu da tefsirin o bölgelerde yaygınlığının göstergesi olarak okunabilir.

Bunların yanı sıra Abdülkebîr b. Muhammed el-Mürsî (ö. 617/1220) *el-Muharrer*'le Zemahşerî'nin tefsirini cem etmiş,⁸⁹ Ebû'l-Hasen el-Ceyyânî (ö. 663/1265) Zemahşerî ve İbn Atıyye'nin tefsirlerini cem etmeye başlamış ancak tamamlayamadan vefat etmiş,⁹⁰ Tâceddin Abdullah İbn Mektûm (ö. 749/1349) ise *ed-Dürrü'l-lakî*⁹¹ eserinde Ebû Hayyân'ın Zemahşerî ve İbn Atıyye'ye yönelik mülahazalarını ele almıştır.⁹² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Muhammed eş-Şâvî (ö. 1096/1685) ise *el-Muhâkemât*'ında Ebû Hayyân, İbn Atıyye ve Zemahşerî'nin görüşlerini muhâkeme etmiştir.⁹³ *el-Muharrer*'in mukayese ve muhâkemesinin nedeni onun (lügat, sarf ve nahiv açısından) güçlü bir dilbilim içerğine sahip olmasıdır, denebilir. İbnü'l-Ekfânî'ye (ö. 749/1348) göre de *el-Muharrer* Arabî ilimler yönüyle temayüz etmektedir.⁹⁴ Cem edilmesinin muhtemel nedeni ise *el-Muharrer*'in *el-*

⁸⁷ Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 1/16; Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Baskı, 1979), 1/11; Ebü'l-Meâlî Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman İbnü'l-Gazzî, *Divânü'l-İslâm ve bi hâşiyetihî Esmâü kütübî'l-a'lâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/56.

⁸⁸ Ebû Zeyd es-Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*, eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz-eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, 1997), 1/117-118; Abdülvehhâb Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye*, 294, vd.

⁸⁹ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/337.

⁹⁰ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm: Kâmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'-Melayîn, 15. Baskı, 2002), 4/333.

⁹¹ Eser günümüze ulaşmış ancak yazma haldedir. Bk. Ahmed b. Abdülkâdir b. Ahmed b. Mektûm, *ed-Dürrü'l-lakî mine'l-Bahrî'l-muhît* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âtif Efendi, 245), 1b-200b.

⁹² Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1993), 1/176.

⁹³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Muhammed eş-Şâvî, *el-Muhâkemâtü beyne Ebî Hayyân ve'bni Atıyye ve'z-Zemahşerî*, thk. Muhammed Osmân, 2 cilt (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1430).

⁹⁴ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd*, thk. Abdülmun'im Muhammed Ömer (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, t.y.), 158.

Keşşâf'a nazaran daha kapsamlı ve veciz bir rivayet ve kıraat birikimine sahip olması, *el-Keşşâf*'ın ise ona nazaran belagat alanında daha ileri düzeyde olmasıdır.⁹⁵ Böylece her ikisini cem etmeye yönelik çalışmalarla onların ayırıcı yönlerinin birbirini tamamlayarak daha mükemmel bir tefsir ortaya çıkacağı düşünülmüş olabilir.

Tefsir son dönemde ayrıca Muhammed Mahmud İbrahim Atıyye tarafından *Fethu'l-'azîz fî takrîbi'l-Muharreri'l-Vecîz* adıyla ihtisar edilmiştir.⁹⁶ Müellif zayıf, mevzu hadisleri ve birçok isrâiliyât rivayetini, kelami meselelerin tamamını, lügavi ve fihi görüşlerin çoğunu kaldırmış, tefsirde aktarılan bilgileri kaynaklarıyla mukayese ederek İbn Atıyye'nin ifadelerini ve müstensihlerin hatalarını tashih etmiş, ayrıca İbn Atıyye'nin tefsir etmeye gerek görmediği yerleri açıklamıştır.⁹⁷ Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr ise *Şerhu mukaddimeti tefsîri İbn Atıyye* adında kaleme aldığı çalışmasında tefsirin mukaddimesini serh etmiştir.⁹⁸

el-Muharrer çağdaş dönemde de birçok akademik araştırmaya konu olmuştur. Bunların kimi tez, kimi makale, kimi de müstakil kitap düzeyindedir. Tespitlerimize göre *el-Muharrer* hakkında yüz civarında çalışma bulunmaktadır. Hem muhteva hem de (tez, makale gibi) tür çeşitliliği açısından dikkatimizi çekenlerin bazılarını⁹⁹ şöyle sıralayabiliriz:

Abdülazîz Bedevî Züheyrî, *İbn Atıyye el-müfessir ve mekânühû min hayâti't-tefsîr fî'l-Endelüs* (Mısır: Câmîatü'l-İskenderiyye, Külliyyetü'l-Âdâb, Mâcîstır, 1960).

Abdülvehhâb Abdülvehhâb Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beirut: el-Hey'etü'l-âmme, 1973).

Menûçeher Nasîrpur - İbrahim İbrahimî, "Revişşinâsi-yi mebâniyyi edebî İbn Atıyye Endelüsî der tefsîri el-Muharrerü'l-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz", *Fasıl Nâme-i İlmî-Pejûheşî (Pejûheşây-i Edebî Kur'âni)* 6/1 (1397), s. 115-143.

Sâlih Bâciye, *Abdülhak b. Atıyye ve tefsîruhû el-Muharrerü'l-vecîz* (Tûnus: el-Câmi'atü't-Tûnisiyye, Külliyyetü's-Şerî'a, Duktûra, 1979).

V. Cornell, "İlm al-Qur'ân in al-Andalus, the tafsîr muharrar in the works of three authors", *Jusûr: The UCLA Journal of Middle Eastern Studies* 2 (1986), p. 63-81.

İsâ b. Ali el-Asîrî, *Mesâ'ilü'l-hilâfi'n-nahviyye beyne Ebî Hayyân ve İbn Atıyye* (Suûd: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, el-Lugatü'l-Arabiyye, Mâcîstır, 1987).

Ali b. Abdurrahmân b. Süleyman el-Kar'âvî, *Menhecü İbn Atıyye fî usûli'd-dîn: 'Arz ve sirâse* (Suûd: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-Dîn, Mâcîstır, 1991).

⁹⁵ *el-Muharrer*'in belagat yönünden zayıf olduğu, özellikle *el-Keşşâf*'la mukayese edildiğinde çok açıktır. Ayrıca bk. Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye*, 338-344.

⁹⁶ Muhammed Mahmud İbrahim Atıyye, *Fethu'l-'azîz fî takrîbi'l-Muharreri'l-Vecîz*, 3 cilt (Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 2011).

⁹⁷ Muhammed Atıyye, "Dirâse müceze li tefsiri İbn Atıyye".

⁹⁸ Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr, *Şerhu mukaddimeti tefsîri İbn Atıyye* (Demâm: Dârü İbni'l-Cevzî, 2021).

⁹⁹ Tespit edilen çalışmalar çok fazla olduğundan hepsinin burada zikredilmesi makalenin hacmini aşmaktadır. Bu sebeple çalışmaların bazılarını dikkat çekmekle yetiniyoruz.

Muhammed Şa'bân el-Abd Alvân, *el-Muharrerü'l-vecîz ve eseruhû fi'd-dirâsâti'l-belâgiyye* (Sûdan: Câmi'atü Omdurmân el-İslâmiyye, Külliyyetü'l-Âdâb, Mâcîstır, 1991).

Muhammed Hasan Hasan Cebel, *ez-Zavâhiru'l-lehciyye fî Kitâbi'l-Muharreri'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (Mısır: Câmi'atü'l-Ezher, Duktûra, 1993).

Yâsîn Câsim el-Muhaymid, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye fî tefsîri İbn Atıyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999).

Abdüsselam Muhammed Ebû Sa'd, *et-Tefsîrü'l-fikhî inde İbn Atıyye*, 2 cilt (Trablus: Cem'iyyetü'd-da've, 2003).

Ganî İbrâhim Hasan İbrâhim, *ez-Zavâhiru'l-lügaviyye fî'l-Muharreri'l-vecîz li'bni Atıyye: Dirâse fî davi' ilmi'l-lügati'l-hadîs* (Mısır: Câmi'atü Assiyût, Külliyyetü'l-Âdâb, Duktûra, 2003).

İbrahim Ahmed İsmâil, *İbn Atıyye ve Menhecühû fî Tefsîrihi'l-Muharreri'l-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (Sûdan: Câmi'atü Omdurmân el-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-Dîn, Duktûra, 2004).

es-Seyyid Hasan Hâmid Abdülhamîd el-Buhûtî, *et-Tevcîhü'n-nahvî ve's-sarfî li'l-kırâati'l-Kur'âniyye fî kitâbi'l-Muharreri'l-vecîz li'bni Atıyye* (Mısır: Câmi'atü'l-Ezher, Duktûra, 2006).

Muhammed el-Hüseyin Halîl, *ed-Dersü'n-nahvî fî tefsîri İbn Atıyye* (Trablus: Menşûrâtü fikr, 2007).

Avâtîf Emîn Yûsuf el-Besâtî, *el-İstinbât 'inde'l-İmâm İbn Atıyye el-Endelüsî fî tefsîrihi'l-Muharreri'l-Vecîz* (Suûd: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü'd-Da've ve Usûli'd-Dîn, Duktûra, 2008).

Harun Öğmüş, "İbn Atıyye'nin Tefsîrinin Şiirle İstîşhad Yöntemi Açısından Değeri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 20 (2009) s. 105-128.

Marya Abaker Adam Sago, *Dîrase mukârene li'l-cüz'i't-tâsi'i mine'l-Kur'ân: Tefsîru't-Taberî, ve'z-Zemahşerî ve'bni Atıyye* (Sûdan: Câmi'atü Omdurmân el-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-Dîn, Duktûra, 2010).

Mustafa Şentürk, *Kur'ân'ın Şii ve Sünnî Yorumu -İbn Atıyye ve Tabresi Örneği-* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010).

Kâsım Fâhim Hudayr, *el-Bahsü'd-dilâlî fî'l-Muharreri'l-vecîz li'bni Atıyye el-Endelüsî* (Irak: el-Câmi'atü'l-Mustansiriyye, Külliyyetü't-Terbiyye, Duktûra, 2010).

Mona Mustafa Muhammed Ali, *et-Tasvîrü'l-beyânî fî tefsîri İbni Atıyye el-Endelüsî: Dirâse belâgiyye tahlîliyye* (Sûdan: Câmi'atü Omdurmân el-İslâmiyye, Külliyyetü'l-Lügati'l-Arabiyye, Mâcîstır, 2014).

Muhammed Salih Muhammed Süleyman, *es-Sinâatü'n-nakdiyye fî Tefsîri İbn Atıyye* (Riyad: Merkezü Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2016).

Amannisa Alimoğlu, *İbn Atıyye el-Endelüsî'nin Tefsirde İbn Cerir et-Taberî'ye Yöneltilmiş Eleştirileri* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

Abdulmuttalip Arpa, "el-İtticâhü'l-İ'tizâlî fi Tefsiri İbn Atıyye el-Endelüsî", *The Journal of Academic Social Science Studies*, sy. 64 (2017), s. 159-166.

Abdurrahman Muhammed Mahmûd Atıyye, *İstidrâkâtü İbn Atıyye 'ale'l-Mehdevî: Cem' ve dirâse* (Sûdan: Câmî'atü Omdurmân el-İslâmiyye, Külliyyetü Usûlî'd-Dîn, Mâcîstır, 2017).

Rıfat Ablay *Endülüs Tefsir Geleneğinde Kıraat: İbn Atıyye Örneği* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020).

Abdurrahim Kaplan, "İbn Atıyye Tefsirinde Şefa'at", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), s. 149-175.

Muammar Zayn Qadafy, "Don't Judge a Book By its Cover: Chronologically Reading Ibn 'Atıyyah's Interpretation of the Zakâh Passages", *Australian Journal of Islamic Studies* 6, no. 4 (2021), p. 88-110.

Delfina Serrano Ruano-Xavier Casassas Canals, "Sobre las supuestas inclinaciones mu'tazilîes de 'Abd al-Ḥaqq Ibn 'Atıyya (Granada, m. 541/1147). Acusaciones medievales y exoneraciones contemporáneas", *Astarté. Estudios del Oriente Próximo y el Mediterráneo* 4 (2021), p. 59-80.

Mustafa Cihad Bakkal, "İbn Atıyye'nin Nüzûl Sebebi Rivayetlerini Yorumlama Yöntemi ve Tenkidi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), s. 297-322.¹⁰⁰

el-Muharrer bağlamında yapılan çalışmalar Arapça, Türkçe, İngilizce, İspanyolca ve Farsça gibi dillerde kaleme alınmıştır.¹⁰¹ Bunların kahir ekseriyeti Arap dünyasında yapılan ve Arapça kaleme alınan çalışmalardır. Çalışmaların büyük bir kısmı sarf, nahiv, lügat, lehçe, irab, beyan, meâni gibi dilbilim konuları eksenindedir. Bu durum *el-Muharrer*'e dilbilim açısından önem verildiğini gösterir ki kaynaklar kısmında onun bu alanda zengin bir kaynak kullanımından, Endülüs eğitim, ilim ve kültür hayatında dilbilimin öncelik ve öneminden, dolayısıyla bu olgunun *el-Muharrer*'e yansıdığından bahsetmiştik. Bilimsel çalışmalar içerisinde *el-Muharrer*'in farklı özelliklere sahip tefsirlerle mukayese edildiği dikkat çekmektedir. Bu çerçevede *el-Muharrer* (veya İbn Atıyye) Taberî'nin, Zemahşerî'nin, Ebü'l-Fütuh er-Râzî'nin (ö. 554/1159), Tabersî'nin (ö. 548/1154), Ebû Hayyân'ın, (ö. 745/1344), Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1355), İbn Kesîr'in (ö. 774/1373), Şevkânî'nin (ö. 1250/1834), Sa'dî'nin (ö. 1889-1956) ve İbn Âşûr'un (ö. 1973) tefsirleriyle ya mukayese edilmiş ya da

¹⁰⁰ Diğer çalışmalar için bk. *Dâru'l-manzûme, el-Keşşâf* (Erişim 13/08/2022); İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/55-56; Erdem, *İbn 'Atıyye'nin 'el-Muharraru'l-Vecîz'i*, 54-58; Karaoğlu, *el-Muharraru'l-Vecîz ile Fethu'l-Kadîr*, 9-11; Mehmet Halil Üzümcü, *İbn 'Atıyye'nin 'el-Muharraru'l-Vecîz Adlı Tefsirinde Peygamber Kissalarını Yorumlama Metodu* (Mardin: Artuklu Üniversitesi, Linsansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021), 23-27.

¹⁰¹ Burada sunulan tespitler sadece makalede zikrettiğimiz çalışmalara değil, bir önceki dipnotta kaynaklarına atıf yaptığımız tüm ilgili çalışmalara dayalıdır.

(Ebû Hayyân, Semîn el-Halebî ve İbn Âşûr gibi) sonrakilerin ona yönelik değerlendirmeleri incelenmiştir. Tefsirin genel olarak yöntemine yönelik birkaç çalışmanın yanı sıra tefsir; kıraat, kelam, bağlam, şefaât, zekât, Ulûmü'l-Kurân, İbn Atıyye'nin istinbâtları, Taberî ve Mehdevî gibi müfessirlere yönelik değerlendirmeleri gibi açılardan da incelenmiştir. Bu çalışmaların ilmi yetkinliği ayrıca bir çalışma konusudur.

Sonuç

Tefsirinde, İbn Atıyye zengin bir şekilde kaynak kullanmıştır. Bunlar arasında dilbilim, tefsir, hadis ve Mâlikî fıkıh kaynakları yoğunluktadır. O kullandığı çoğu kaynağı en azından müellifi itibariyle zikrederek bilgilerin kaynağına işaret etmiştir. Fakat kaynak kullanımı veya kullandığı kaynakların bazılarının günümüze ulaşamaması tefsirin tüm kaynaklarını ve onların kullanım oranlarını kesin olarak belirlemeyi zorlaştırdığı gibi bazı durumlarda yanıltıcı da olabilmektedir. Bu sebeple onun kaynaklarına yönelik kimi çalışmalarda yanlış kaynak tespitleri burada tashih edilmiştir. Mezkûr zorluk ve belirsizlikler tefsirin kaynaklarına yönelik uzun soluklu, çok daha titiz araştırmalar gerektirmektedir.

Tefsirin nüshaları hakkında da titiz araştırmaların yapılmadığı ve tüm nüshalara ulaşılamadığı anlaşılmıştır. Tüm nüshaların görülmemesi ve ulaşılabilen nüshalardan hareketle yapılan neşirlerde bulunan matbaa ve muhakkik hataları tefsirin daha iyi bir neşirinin yapılması gerektiği beklentisini oluşturmuştur. Ancak mevcut neşirler içinde en ilmî olanı bize göre 2015'te yayınlanan üçüncü Katar neşridir.

Yapılan akademik çalışmalar içinde ihmal edildiğini gördüğümüz husus *el-Muharrer*'in tefsir tarihindeki etkisi ve yayıldığı bölgelerdir. Ona yönelik bazı ihtisar ve cem çalışmalarının olması, tefsirin önemine yönelik İbn Teymiyye ve Ebû Hayyân gibi alimlerin olumlu mülâhazalarından çok evvel tefsirin ilgi gördüğüne işaret eder. Tefsirin özellikle Fas, Kuzey Afrika, Mısır ve daha sonra Türkiye'deki nüshalarının titiz bir şekilde incelenerek tefsirin hangi bölgelerde okunduğu ve yayıldığına dair daha fazla kanaat elde edilebilir. Kaynaklık ettiği sonraki tefsirler de tespit edilerek literatüre etkisi ortaya konulmalıdır.

el-Muharrer hala farklı açılardan çalışılmayı beklemekle birlikte hakkında birçok akademik çalışmanın yapılması özellikle son dönemde hayli önemsenen bir tefsir olduğunu gösterir. Akademik çalışmaların hem ilmi yetkinliği hem metodolojik yönleri hem de araştırmacıların *el-Muharrer*'i veya İbn Atıyye'yi nasıl alımladıkları müstakil bir çalışma konusu edilebilir. İbn Atıyye'nin tefsirdeki görüşlerinin genelde tasviri bir şekilde ele alındığı görülmekle birlikte, bunların Endülüs ilim, kültür ve sosyal hayatıyla ilişkili bir şekilde incelenmesine de ihtiyaç vardır. Bu bağlamda İbn Atıyye'nin âyetlerin zâhirine vurgu yapmasının Bâtınîlikle ya da Endülüsteki Zâhirilik veya Mâlikîlikle ilişkisi nedir, ne ölçüde etki-tepki bulunmaktadır, sorusu önemlidir. Yine *el-Muharrer* günümüze ulaşmayan Endülüslü kimi müfessirlerin görüşleri veya Endülüs tefsir geleneği için geriye dönük inşa çalışmalarına da konu edilebilir. *el-Muharrer*'in kendi geleneğinden gelen diğer müfessirlerle, özellikle Ebû Bekir İbnü'l-Arabî veya Kurtubî ile mukayese edilmesiyle de önemli sonuçlara ulaşılabilir. Bunların haricinde İbn Atıyye'nin çok anlamlı Kur'an tasavvurunun tefsire nasıl yansıdığı, Mekkî-Medenî gibi bazı önemli konulardaki tavrı,

tefsirde dikkate aldığı deliller ve bunların ona göre hiyerarşisi gibi konular, bunlara dair güncel tartışma ve veriler dikkate alınarak titiz bir şekilde çalışılmayı beklemektedir.

Kaynakça

- Ablay, Rifat. *Endülüs Tefsir Geleneğinde Kıraat: İbn Atiyye Örneği*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.
- Âl Şâkir, Muhammed Abdullah. "Abesü'l-mechûl ve'l-ma'lûm". *Mecelletü'l-beyân*, sy. 41, (1991), 29-33.
- Albayatı, Yasir Adel Zaynal. *Tefsirde Bağlam (Siyak) ve el-Muharrerü'l-Veciz Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Arberry, A. J. *The Chester Beatty Library A Handlist of The Arabic Manuscripts*. 8 cilt. Dublin: Emery Walker Ltd., 1955.
- Askalânî, Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer. *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1993.
- Atiyye, Muhammed Mahmûd İbrahim. "Dirâse müceze li tefsiri İbn Atiyye", *Mültekâ ehli't-tefsir* (Erişim: 09/08/2022) (<https://124.im/lbE2k>).
- Atiyye, Muhammed Mahmud İbrahim. *Fethu'l-'aziz fî takrîbi'l-Muharrerî'l-Vecîz*. 3 cilt Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 2011.
- Bekrî, Ebû Ubeyd. *Simtu'l-leâlî fî şerhi Emâli'l-Kâlî*. thk. Abdülaziz el-Meymenî. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1935.
- Birişik, Abdulhamit. "İbn Atiyye el-Endelüsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/338-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Classical Islam: A Sourcebook of Religious Literature*, ed. and tras. Norman Calder, Jawid Mojaddedi, Andrew Rippin. New York: Routledge, 2003.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi". *İslâmiyât* 7/3 (2004), 59-74.
- Dâru'l-manzûme, el-Keşşâf* (Erişim: 13/08/2022) (<https://124.im/OuAv2Xt>) (<https://124.im/Tfi>)
- Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Durmuş, İsmail. "Nadr b. Şümeyl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/281-282. İstanbul: TDV Yayınları 2006.
- Ebû Sa'd, Abdüsselam Muhammed. *et-Tefsîrü'l-fikhî inde İbn Atiyye*. Trablus: Cem'iyetü'd-Da've, 2003.
- el-Fihrisü's-şâmil li't-türasi'l-'Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: 'Ulumü'l-Kur'ân: Mahtûtâtü't-tefsîr ve 'ulûmüh*. 12 cilt. Amman: el-Mecma'ü'l-Melekî, 1989.
- Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Bahru'l-muhîd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993).
- Erdem, İdris. *İbn 'Atiyye'nin "el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Erdim, Enes. *Zemaşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Fâйд, Abdülvehhâb Abdülvehhâb. *Menhecü İbn Atiyye fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: el-Hey'etü'l-Âmme li Şuûni'l-Matâbi'i'l-Emîriyye, 1973.
- Hatîb, Abdullatîf Muhammed. "el-Muharrerü'l-vecîz li'bni Atiyye", *Mecelletü ma'hedi'l-mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 42, (1998), 255-309.
- İbn Atiyye, Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak İbn Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî v.dğr 15 cilt. Katar: Riâsetü'l-Mahâkimi's-Şer'iyye ve's-Şuûni'd-Dîniyye, t.s.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Heyet. 10 cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2015.

- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Vecîz fî tefsiri Kitâbillâhi'l-Azîz*. 4 cilt. İstanbul: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed, A.57-1. 1b-272b.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*. thk. Ali b. Hamed es-Sâlihî. Mekke: Dâru Tayyibe, 2018.
- İbn Haldûn, Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 cilt. Dımaşk: Dâru Ya'rub, 2004.
- İbn Mektûm, Ahmed b. Abdülkâdir b. Ahmed. *ed-Dürrü'l-lakît mine'l-Bahri'l-muhît*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âtîf Efendi, 245. 1b-200b.
- İbn Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.
- İbn Teymiyye, Takiyüddin. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. thk. Adnan Zarzûr. b.y., 2. Baskı 1972.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir. *Ahkâmü'l-Kur'ân* thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- İbnü'l-Ekfânî. *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd*. thk. Abdülmun'im Muhammed Ömer. Kâhire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, t.y.
- İbnü'l-Gazzî, Ebü'l-Meâlî Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *Dîvânü'l-İslâm ve bi hâşiyetihî Esmâü kütübi'l-a'lâm*. thk. Seyyid Kesrevî Hasan. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İşler, Emrullah. "Zeccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/173-174. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Karabulut, Ali Rıza. *Mu'cemu mahtûtâtî'l-mevcûde fî mektebâti İstanbul ve Anadolu* 3 cilt. y.y., t.y.
- Karaoğlan, Arslan. *el-Muharraru'l-Vecîz ile Fethu'l-Kadîr Adlı Tefsirlerin Mukâyesesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 15 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Koç, M. Akif. "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir giriş Denemesi". *İslâmiyyât* 7/3 (2004), 43-58.
- López, Adday Hernández. "Qur'anic Studies in al-Andalus: An Overview of the State of Research on qirâ'ât and tafsîr". *Journal of Qur'anic Studies* 19/3 (2017), 1-26.
- Mekkî, Mecdi. "İbn Atıyye el-Endelüsî, ve kitâbühü'l-Muharrerü'l-Vecîz", *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.
- Mellâh, Ahmed Sâdik. "Mukaddime". *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*. 2 cilt. y.y., t.y.
- Meşed, Abdurrahman. "Tefsîru'l-muharreri'l-vecîz li'bni Atıyye el-Endelüsî: Tahrîru mesâdiri'l-kitâb ve ehemmiyyetüh fî tahkîkîh", *Merkezü tefsir li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye* (Erişim: 09/08/2022) (<https://124.im/rjMoOe>).
- Mukaddimetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Arthur Jeffery. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1954.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Özel, Ahmet. "İbnü'l-Cellâb", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 20/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özen, Şükrü. "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/146-151. Ankara: TDV Yayınları, 2003).
- Parlak, Cengiz. "Zeccâci ve Arap Dilindeki Yeri". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 (2020), 71-100.
- Seâlibî, Ebû Zeyd. *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsiri'l-Kur'ân*. eş-Şeyh Ali Muhammed Muavvız-eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- Süyûtî, Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühhât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Baskı, 1979.
- Şâvî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Muhammed. *el-Muhâkemâtü beyne Ebî Hayyân ve'bni Atıyye ve'z-Zemahşerî*, thk. Muhammed Osmân. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1430.

- Şentürk, Mustafa. *Kur'ân'ın Şii ve Sünnî Yorumu -İbn Atıyye ve Tabresi Örneği-*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman. *Şerhu mukaddimeti tefsiri İbn Atıyye*. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2021.
- Tüccar, Zülfikar. "Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/406-408. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Üzümcü, Mehmet Halil. *İbn 'Atıyye'nin 'el-Muharreru'l-Vecîz Adlı Tefsirinde Peygamber Kıssalarını Yorumlama Metodu*. Mardin: Artuklu Üniversitesi, Linsansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021.
- Yıldız, Musa. "Zeccâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Zafirî, Meryem Muhammed Salih. *Mustalahâtü'l-mezâhibi'l-fıkhiyye ve esrarü'l-fıkhi'l-mermûz fî'l-a'lâm ve'l-kütüb ve'l-ârâ ve't-tercîhât*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm: Kâmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li-Melayîn, 15. Baskı, 2002.